

Ч. 61.

На правах рукопису
33(09)

Мицюк О. К.

Екстраординарний проф. Вільного Укр. Університету в Празі, проф. по кафедрі народнього господарства на Українській Господарській Академії в Ч. С. Р.

Історія політичної економії

Том II.

Частина перша

1923

м. Подєбради

Видання „Видавничого Т-ва при Українській Господарській Академії“.

з. 61.

Ц 330(09)

На правах рукопису.

[33/09].

Мицюк, О.К.

Екстраординарний професор Українського Вільного Університету в Празі, професор по кафедрі народного господарства в Укр. Госп. Акад. в Ч.С.Р.

з. 11096

**Історія
політичної економії**

Том II.

Частина перша.

Історія науки - сама наука
[Сеґе]

1923

Подєбради.

Видаєня „ Вид. Т-ва при У.Г.А. ”

U. 46052 f

232855

Литографовано 150 примірників.

17943

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186249915

St. Kn. f

XXVII. КРИТИК АНГЛІЙСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ

СІМОН ДЕ СІСМОНДІ /*Simonde de Sismondi*/ 1775-1842/

На думку економістів англійської класичної школи в політичній економії економічна свобода і вільна конкуренція сами собою без жадного втручання з боку уряду приведуть до загального матеріального добробуту. цьому, пануючому серед англійських економістів початку ХІХ віку, оптимізму скоро повстає опозиція з боку економістів других країн, а між ними одним з найвизначніших і при тому займаючий зовсім окреме місце був Жан Шарль Леонард Сімон де Сісмонді. Родом з женеви, хоч і аристократ, але поступових поглядів, він одначе потерпів од революційних вибухів на своїй батьківщині, де мав маєток, сидів у тюрмі, наразті з'емігрував до Італії; тут впливи французької революції так само дали себе відчувати і йому ні в чому невинному, як то з багатства під такий час трапляється, знову пришлося потерпіти од соціяльних розрухів. Після того як революційні хвилі уляглися Сісмонді вертає назад до свого маєтку в Тоскані і весь віддається науковій роботі, оселившись і постійно живучи в сільській обстановці. двічі його спокушали пропозиції професорської катедри, але він обидва рази відмовився. Але живучи в сільській обстановці, де панувало дрібне господарство, і займаючись переважно історією Італії та Франції, він не переставав цікавитись й економікою і хоч історію він дав зі том своєї праці, а економіці всього три, одначе не перші а ці останні заховали для нього місце в історії людської думки. В 1803 р. він, ще гарячий прихильник економічного лібералізму, викладає погляди Сміта в книжці „*La richesse commerciale*“ „Богатство гандльове“.

Після того йому на власні очі прийшлося спостерігати, що проробляв триумфуючий, необуданий, а ні робітничими організаціями, а ні державою, буйно зростаючий молодий англійський капіталізм. В 1815 році ринок потрясається першою кризою, яка множество робітників викидає на вулицю, пауперизуючи їх, а паупери роблять розрухи і нападають та нищать машини. В 1818 році Сісмонді подорожує до Англії і особисто стає свідком слідує за першою жорстокої кризи того-ж року, коли всі більші міста Англії були повні безробітних, голодуючих, коли скрізь чулися заклики до повстань і відбувалися розрухи. Нині до промислових криз суспільство призвичаєне, але тоді криза була явищем новим і для Сісмонді, жителя не фабричних городів, факт кризисів сам по собі був осудом новому капіталістичному ладу і його підвалі і принципам вільного економічного обороту. Як і для Овена, з яким Сісмонді був знайомий, кризи розчарувавши в капіталізмові відіграли рішачу роль у виробці світогляду, одмінного од класичної школи.

З прихильника Смітових поглядів Сісмонді робиться їх критиком, насамперед в праці "*Nouveaux Principes d'économie politique*" /1819 р./. В передмові до другого видання цього твору він пише: "Я розійшовся з своїми друзями...., я прикликав владу в багатьох випадках до того, щоби регулювати зріст богатства... замість принципу.... з виду більш діберального - *laissez faire*. Я бачив, як в цій дивній країні... виробництво збільшилося, а кількість радощів зменшилася. І маса населення і мислителі цієї країни / Англії/, забувають, здається, що збільшення богатства не є ціль політичної економії, а тільки засіб, щоби достарчити щастя для всіх.... Дві страшених кризи, з промешутком всього в кілька літ, разорили частину банкірів і привели до розпуки всих англійських фабрикантів.... А чи послужило національне богатство на користь бідних. Нічого подібного.... На селах нема більше селян: їх примусили уступити місце поденщикам; в містах нема більше ремісників, аоо незаможних господарів, маленьких майстерень, - є лише фабриканти. Фабричний росітник не знає, що значити заезпечене положення... Англійська нація...

виробила половину хліборобів, що жили на її нивах, вона найшла вигідним замінити фабричних робітників паровими машинами і от ткачі, уступивши місце паровим станкам, умирають тепер з голоду... Які-ж наслідки.... Хіба Англія не принесла в жертву цілі ради засобів, забуваючи людей ради річей." Так Сісмонді в протилежність ліберальській школі оцінює капіталістичну систему господарства не з погляду зросту загальної суми національного багатства, а з погляду добробуту більшості населення і оцінка у нього, як бачимо, не на користь нового господарського ладу.

Стоячи на ґрунті добробуту людини Сісмонді розходиться з класиками, що до предмету науки. Для класичної школи предметом політичної економії є багатство наслідків, для Сісмонді - сам чоловік, точніше - "фізичний добробут людини". Звідси він обстоює, що й справі розподілу багатств в суспільстві треба одвести місця не менше ніж справі виворення. Багатство лишень тоді заслуговує на свою назву, коли воно поділене у відповідних пропорціях. Тут виступає Сісмонді не лише як політико-експерт, але й як основоположник науки економічної політики, трактує, що мусить бути намісць того, що вже є. Розминаючись з класиками Сісмонді тримається не однакової з класиками, властиво з Рікардо, гадки й що до метода. Він проти абстрактного методу і уважає, що політична економія мусить передовсім опиратися на досвід, історію та спостереження. Щоби пізнати як слід, чим є людина і як на ню впливають різні інституції, треба узгляднити певний час, місце і оточення. В останній концепції ми вже бачимо початки так званої історичної школи в політичній економії, про яку буде мова далі.

Класична школа стояла на тому, що за необмежену продукцію, за загальний зріст виробництва, пропозицію товарів більшу ніж може прийняти ринок, одним словом за надпродукцію, немає чого боятися, бо там, де продукція перевищить попит, виступить самодіючий механізм, хитання цін, і у випадку перепродукції знижка цін покаже на необхідність внести корекції у виробництво скоротивши

ного розміри; знову-ж підвишка цін на якийсь виріб показує на необхідність зросту відповідної продукції. Завдяки свободі вибору зам'ять зайва частина капіталів і робочих рук підуть в більш вигідні підприємства і рівновага між попитом і пропозицією буде знову сама собою відновлена. На це Сісмонді відповідає, що, коли-б класики трактували річ не абстрактно, а в живій конкретності, коли-б вони замість мертвих богатств мали на увазі живих людей, вони би не ставилися до річей так легко. У випадку надпродукції зменшення виробництва мусить одбутися через перехід капіталу і праці до іншої галузі виробництва, чи це-ж така проста річ? Візьмемо фабриканта. Як йому перенестися в інше діло, коли може він вклав в підприємство половину, або й більше свого маєтку, та опріч того капітал основний не можна пересувати з одної фабрики до другої, нарешті "сила моральна, що не дається до рахунку", сила привычки буде затримувати підприємця коло старого діла. З другого боку і робітник не може нагло покинути ту працю, з котрої жив, до котрої пристосувався, де набув фахових зручностей, які в іншому підприємстві можуть не придатися. Доки зважиться покинути працювати в при звичаєному ділі, робітник спробує всім засобів утриматися на місці хоча би ціною зменшення своїх заробітків, удовження робочого дня, зменшенням часу на розваги, - так що та-ж сама лічба робітників стане виробляти значно більше продуктів. Розуміється пристосування виробництва до зменшеного попиту все-ж мусить наступити: "частина підприємців збанкрутує, а частину робітників сконає з голоду і нужди." "Візьмося, каже він, небезпечностей теорії тої рівноваги, що повстає сама собою... Рівновага встановиться за якийсь час, але ціною найстрашніших страждань"....-

Продукція зростає завдяки вжитку удосконаленої техніки, вжитку машин. Класики приписують машинам добродійні наслідки, бо машини дають дешевші осередки споживи, звільняючи т.ч. частину коштів споживача; через це вони сприяють попиту на інші вироби і розвитку тих других галузів виробництва.

Сісмонді згоджується, що коли абстрагувати од умовин місця і часу, то теоретично це вірно. Як же, що брати дійсність, то що побачимо? Прямим наслідком заведення машин є викинення робітників на вулицю, загострення їх обопільного суперництва, пониження зарібку тих, що лишаються в попередньому ділі, нарешті, зменшення їх споживи, а також і потреб. На все це не закриває очей Сісмонді. Він протестує проти тої байдужості, з якою економісти клясики ставилися до бідувань робочих мас, особливо в переходові часи, та в часи криз. Він далі одверто і з силою виступає проти машин, здобувши за це собі між економістами славу реакціонера, яка по словам Ріста, зпричинилася до того, що він на ціле півстоліття утратив належне йому місце серед економістів. Економістам клясикам визнаючим добродійний вплив машини вистарчало, що і робітник і сам має користь з машини, бо завдяки їй має танші продукти. Сісмонді уважає цього за мало. На його думку робітники могли-би мати ще й ту користь, щоби час одпочинку свого збільшити... машина, каже він, не тільки не збільшила вільного часу робітнику, але навіть загострила конкуренцію, зменшивши їх заробіток, змусила до більшого напруження сил і до продовження робочого дня". Слушність цієї вказівки знаходить собі потвердження в тому, що нині робітничі союзи згоджуються на впровадження нової машини при умові, як одночасно зменшується довжина робочого дня, або підноситься зарібна платня.

Щоби конкурувати з суперниками підприємець пильнує, аби його вироби обходилися дешевше і дбає економити не тільки на видатках речами, але й на людях. За машинової продукції розподіл праці дає можливість складні процеси виробництва розкласти на самі що найпростійші окремі операції, котрі можуть виконувати не кваліфіковані робітники, жіноцтво і навіть діти; попит на дорослих і кваліфікованих робітників зменшується. В часи Сісмонді була поширена гадка, що фабричною роботою жінок і дітей збільшувався дохід родини. Наперекір цьому Сісмонді думає, що в наслідок жіночої і дитячої праці

не дохід збільшується, а лише збільшується сума праці, яку приходиться віддавати за ту-ж саму кількість продуктів споживи. Щоби досягнути дешевого продукту підприємці витискують з тих людських сил максимум продуктивності, примушуючи до праці вдень і вночі, виплачуючи за те до смішного мало. Яка-ж одначе вартість тої дешевки для суспільства, коли вона дається ціною фізичного винищення робітника, коли родина приносить в жертву здоров'я і майбутність своїх дітей, коли створюється кляса людей нещасних і страждучих.

Раніш, ніж хто инший Сісмонді формулює думку про те, що розвиток промисловости приводить до концентрації капіталів, якій потім надзвичайне значіння надаватиме Маркс. Він ясно бачив, що середні торговельно-промислові кляси не витримують конкуренції, що лишається віч-на-віч дві категорії людей: маючі і немаючі, - при цьому останні не посідають жадної власности. Він перший зрозумів клясовий характер молодого тоді ще капіталістичного суспільства, одокремлення в ньому кляси капіталістів і пролетарів, для яких він найчастійше уживав назви : богатих і бідняків. Не одне місце його праць свідчить нам, як Сісмонді глибоко відчував антагонізм міжклясових відносин. "Зиск підприємства, каже він, часто є нічим иншим, як ограбуванням зайнятого в підприємстві робітника. Підприємець заробляє не через те, що його підприємство більше витворює ніж коштує, але через те, що не дає він робітникові вистарчаючої платні за його працю. Такий промисел є суспільним злом". В його другій праці "*Études sur l'économie politique*" знаходимо вислови, які пізніше говоритимуть соціялісти Овен, Сен-Сімоністи, Маркс та инші, напр. "Можна з певністю сказати, що суспільство живе коштом пролетаріяту, з частини, однятої од винагородження за його працю." Або в другому місці: "Є крадіжкою, є ограбуванням бідняка через богатого, коли той багатий одержує з урожайної і зручно обробленої землі дохід, що дозволяє йому купатися в достатках в той час коли рільник, який створив той дохід... вмірає з голоду, не мігши

діткнутися того доходу"... для Сісмонді є закливим не зріст багатства, але його справедливе розподілення і він вплотную підходить до проблеми розподілу власності і розподілу багатства в суспільстві. Поступом техніки міг захоплюватися лишень той хто ігнорує явища, що одбуваються в сфері розподілення і приводять до обділення робітника.

Англійська класична школа оцінювала новий господарський лад, опертий на машинизмові, з погляду зросту загальної суми національного багатства; виходило, що ціллю господарської діяльності є надбавання багатств. Сісмонду до тої - ж проблеми підходить з погляду добробуту більшости населення, у нього багатство не є ціллю, а лише засобом для задоволення людських потреб. Кожде розширення продукції, коли має бути корисним, мусить бути попереджене через нові потребування, котрі обмежені доходом. Надмірний зріст продукційних сил не відповідає потребам ринку, "мається надмірна пропозиція товарів і бідність тих, хто своєю працею створив занадто багачко багатств." Результати зростаючої продуктивності праці збільшують доход капіталістів, а класи працюючих од того не виграють. Їхні заробітки або утримуються на рівні того, що є стисло конечним, тримаються на одному рівні; або завдяки тому, що машини заміщають робочу силу, скорочується кількість робітників і понижається зарібна платня. Витиснення-ж середніх самотійних підприємців крупною промисловістю скорочує і доходи тих верств. Таким чином доходи низчих класів народу, тоб-то величезної більшости населення, зменшуються, що одбивається на зменшенню і їхнього споживання. Через це більша частина продуктів, призначених для народнього спожитку, не находить собі збуту. Швидко зростаюча маса товарів, не найшовши собі збуту на внутрішньому ринкові, буде шукати виходу на зовнішньому ринкові. "Але мусить же настати момент, коли весь цивілізований світ уявлятиме з себе один ринок і ніяка країна не буде в змозі находити нових покупців." Так свобідне, нерегульоване владою, товарове господарство завдяки по-

рушенню рівноваги між виробництвом і спожит-
тям, неминуче приводить до загальної перепро-
дукції, перевищення загальної пропозиції в
порівнянні з загальним же попитом, - в чому й
полягає суть промислової кризи. Така теорія
криз Сісмонді, до останнього часу існуюча в
науці. Цілий ряд визначних економістів - Род -
бертус, Геркнер, Дюрінг, Гобсон, Исаев та інші
приєднуються до цього з'ясування кризи, але
інші, як напр. Шарль Ріст, Туган-Барановський,
ставляться до неї критично. Центральною тезою
міркувань Сісмонді з приводу криз є: суспіль-
ний попит на продукти означається суспіль-
ним спожиттям, котре в свою чергу регулюєть-
ся суспільним доходом. На це Ріст зауважує
/ івід., кн. II, розділ I, § 2 /, - що Сісмонді
"не хоче згодитись, щоби побільшення продук-
ції само по собі посередньо могло створити
потрібування. Туган-Барановський / Очерки из
истории / доводить в протилежність Сісмонді
тезис, "що в капіталістичному господарстві
не споживання управляє виробництвом, а вироб-
ництво споживанням і що суспільне виробниц-
тво, за пропорційного розподілення його, са-
мо собі створює попит."

До Сісмонді в новоповставшій капіталі-
стичній системі господарства всі економісти
вбачали лише позитивні сторони, захоплювали-
ся самодіючим механізмом капіталізму, що сам
собой привертав рівновагу між пропозицією і
попитом та приводить до загальної гармонії
інтересів. Сісмонді перший з нечуваною вираз-
ністю вказує і на негативні боки системи
свобідного мінового обороту: на кризи і зв'я-
зані з тим страждання, нерівний поділ влас-
ности і доходів і впливаючі з того наслідки
для слабшої сторони і т.п. попутчики капіта-
лістичного господарства. На бітьківщині Сіс-
монді, жившій в умовах хліборобських, хоть
і не зростали так шалено богатства як то бу-
ло в Англії, але за те там не було і кризи, не
було і раптового зросту пауперізму. Виросши в
сільській обстановці і проживаючи більшу ча-
стину життя в сільсько-господарських умови-
нах, де мало було богачів, але і мало цілковитих
бідняків, Сісмонді бачив, що може існува-
ти і інший лад опріч капіталістичного і, що
капіталізм не мусить уважатися неминучим, а

тим більше бажаним ладом для кожної країни. Його власні симпатії зхиляються до патріархальних відносин, його ідеали в середніх станах, як промисловості, так сільського господарства. "Я бажаю, каже він, аби промислові капітали були розділені між більшим числом середніх капіталістів, а не скупчувалися в руках однієї людини, що ворочає мільонами". За цехових відносин, говорить Сісмонді, працівники мали певний заробіток, жили в достатках, були свободні і незалежні. Всього цього позбавлені фабричні робітники. Ученики і підмайстри знали, що в свій час і вони будуть самостійними майстрами. Завдяки цьому господарі і робітники не складали з себе двох осібних суспільних класів, що ненавидять одна одну, як то є за капіталізму. Отже середневічне положення працюючих здавалося йому у багатьох відносинах ліпшим ніж положення фабричного робітництва за запануваною свободи економічного обороту. Далі вихованець хліборобських обставин Сісмонді особливу увагу відводить сільському господарству, глибоко співчуваючи селянському типу господарства, що гарантує існування найчисленнішому шару населення. В літературі того часу панувала думка про перевагу великих хліборобських господарств над дрібними. Наперекір цьому Сісмонді вважає, що до найінтенсивнішого використання землі найбільш здібним є селянське господарство. Нині це вже є загально-признаним тезисом в економіці, тоді-ж треба було мати багато прозорливості, аби дійти до такого погляду. Пропаганді дрібної поземельної селянської власності Сісмонді присвячує ряд прекрасних місць в своїх "Нових початках"... Власність він ставить більш продукційною формою землекористування ніж аренду: "Проїзджаючи по Швейцарії і деяким провінціям Франції, Італії та Германії, нема потреби питати, дивлячись на участки землі, обробляються вони власниками чи орендарями. Пильна обробка ясно показує, що участки ці належать не орендарям, а дрібним власникам"... А з орендних форм найгіршою хліборобською системою на його думку є велика оренда. В протилежність соціялістам Сісмонді не тільки не ворог приватної влас-

ности, але навпаки, він убаचाє велике нещасте в тому, що за капіталізму велика сила людей позбавлена всякої власности, і з свого боку стоїть за те, аби по можливості як найбільш частина населення зробилася власниками, бо дрібні власники, на його думку, є найліпша підпора існуючого ладу. Як допіро побачили ми, ідеал Сісмонді не в капіталізмі, який він обвинувачує в зруйнуванні патріархальних відносин; але тим часом капіталізм ширився, з ним треба було числитися, треба було зробити його якомога менше шкідливим і Сісмонді виказує свій плян суспільних реформ. Для нього ясно, що за свобідної гри інтересів, інтерес поодиноких сильних одиниць стає в суперечність з інтересами суспільства і Сісмонді перший кличе державу втрутитись в суспільні відносини і коли не усунути, то покрайности зм'ягчити ті шкоди, що повстають для працюючих шарів завдяки відокремленню праці од капіталу і землі. На його гадку не лише виробництво, але й розподілення дібр мусить стати під суспільний контроль. "Все, що створено нами, підлягає також нашому контролю, а через те влада законодавця дає йому право знищити зловживання, що являються наслідком його законів". Які-ж реформи на його думку були потрібні?

Виходячи з засадничого положення про необхідність сполучити власність і працю Сісмонді в обсягу аграрної політики стоїть за роздроблення великого землеволодіння і перехід земель за допомогою держави до селянства. Майорати і інші правничі перешкоди до роздроблення великих поземельних володінь мусять бути усунені. Не лише сільське населення, але й значній частині індустриальних робітників бажано дати доступ до землі. Для промислових робітників Сісмонді передусім бажане признання права каоліцій, охорони святого відпочинку, обмеження робочого часу робітників, заборони праці дитячої. Кождий фабрикант, землевласник чи фермер поверх зарібної платні робітникам за свій, а не державний кошт, мусять забезпечувати робітничі родини на випадок хвороби, старости і випадків крайньої нужди. Коли таким чином підприємці стануть відповідальними за долю своїх робітників,

то можливо, що сами знайдуть для себе вигідним зробити робітників власниками. "Я бажаю, каже Сісмонді, щоби фабричний робітник мав попереду надію, і був майже певний в тому, що зробиться учасником підприємства свого господаря", зробиться т.ч. власником. Так Сісмонді для забезпечення працьовника на випадок крайности перш ніж хто инший висловився за примусове страхування робітників за коштом самих підприємців; а як переходову міру для обернення робітників у власників він раніш когось иншого висловився за участь робітників в прибутках підприємства. Як відомо нині в тих чи инших формах і перше і друге є вже фактом, але гідне подиву, що все це передбачав Сісмонді в двадцятих роках ХІХ віку. По справедливості його можна вважати піонером соціального законодавства по охороні праці. Пропонована ним система фінансова так само прийнята інтересами бідніших верств населення. Він виступив противником посереднього оподаткування, як відомо з усіх форм найменш демократичного; доходи нижче певного рівня, що складають мінімум засобів для існування, на його думку, мусіли бути звільнені від оподаткування, доходи-ж великі-мусять підпасти подорожньому оподаткуванню.

Такі в загальних рисах погляди Сісмонді. Його значіння насамперед в тому, що він виступив першим противником поглядів ліберальної школи, що тоді панували, приймаючись майже, як догмати віри. Як еретик він не знайшов признання від сучасних економістів, але виявив величезний вплив на пізніші економічні школи. Будучи фаховим істориком, признаним од спеціалістів істориків, Сісмонді вивчав економічні явища з історичної точки погляду і тим вважається попередником сучасної нам історичної школи в політичній економії. Прикладною-ж частиною своїх поглядів, як от що до законодавства по охороні праці і т.п., Сісмонді викликав наслідувачів серед німецьких так званих катедр-соціалістів-Шмоллера, Вагнера і др. Ці дуже впливові представники сучасної університетської економіки, прийнявши своїм лозунгом "соціальні реформи", займають середнє

місце між соціалізмом і ліберальною школою в політичній економії. Але не тільки се. Сісмонді, сей поміркований ліберал з значними аристократичними симпатіями, ворог вселюдського виборчого права і прихильник цензури для періодичних видань, для більшости країн Європи, зробив великий вплив на школу соціалізму, вплив, який простежив Менгер в праці "*Das Recht auf den vollen Arbeitseinsatz*". Люї Блян бере од Сісмонді теорію криз і гадку про те, що суспільний розвиток приносить користь лише власницьким класам. Маркс завдячує Сісмонді ще більше. В "комуністичному маніфесті" Маркс прямо указує, що саме Сісмонді для нього дав. А дав він краєугольний камінь до цілого світогляду - теорія концентрації капіталів запозичена Марксом од Сісмонді. "Коли, потім каже Ріст, Карл Маркс не взяв од нього / од Сісмонді / поняття надвартости, то в кожному разі міг у Сісмонді знайти вияснення її, принаймні, в стані зачатковому." Сісмонді, по думці Туган-Барановського, цей швейцарський історик та економіст, через багацько рук вплинув на так зване російське і потім українське народництво. Сісмонді був одним із "вдохновителів" німця Гакстгаузена, що познайомив руське суспільство з руською поземельною общиною; Гакстгаузен вплинув на Чернишевського - духовного батька п.п. В.В. і Ніколая-она. І т.ч. економіст народник, що може ніколи не читав жадного рядка з "Нових принципів політичної економії" несвідомо для себе розвиває погляди давно помершого швейцарського ученого. Сісмонді дав гостру річеву критику капіталістичної системи господарства, що робили, як побачимо далі також і ті, кого звичайно неправильно називають утопічними соціалістами, але хоч та критика і робить його близьким до цих останніх, та було-би хибним уважати його за соціаліста. Сам він добре розумів те, коли заявляв: "Ми зходимося з ними / соціалістами О.М. / тільки в одному пункті / критиці - О.М. /, у всіх же других відносинах між нами немає нічого спільного".

Гарцунені для поборовання конкуренції. Робертус
Окерце тим же порівнюючим метою, позичає від
 Сісмонді

XXVIII. С Е Н - С І М О Н

/Claude-Henri de Rouvroy Saint Simon 1760-1825 p/.

Раніш ніж де-інде капіталістична система господарства розвинулася в Англії, там-же як специфічний витвір капіталізму, знаходить собі завершення й наука політичної економії. Безпосередньо за Англією в перших десятиліттях ХІХ віку розвивається капіталізм Франції. Для розуміння його Сей і інші прихильники англійської класичної школи популяризують думки Сміта та інших класиків серед французького суспільства, але спеціально на французькому ґрунті повстає й відмінний напрямок, що на процес розвитку нового капіталістичного ладу подивився іншими очима ніж класики, - ми розуміємо тут тк. зв. утопічний соціалізм, що уявляє з себе витвір французького генія. Група так. зв. утопічних соціалістів починається Сен-Сімоном, котрий сам хоч і не може бути названий соціалістом, але його учні, Сен-Сімоністи, точнійш де-які з його учнів, були вже соціалістами власне комуністичного відтінку. Думки Сен-Сімоністів тяжко зрозуміти, коли поминути їхнього навчителя і тому натуральним є одвести в історії доктрин насаперед місце самому Сен-Сімону, що для нового суспільного ладу хотів дати нове евангелія. Духовна-ж творчість так тісно звязана з обставинами його особистого життя, що раніш ніж говорити про погляди Сен-Сімона, ми мусимо спинитися на його виключній по переживанням біографії.

Народився Сен-Сімон в великопанській-графській родині і був нащадком Карла Великого. Змалку він вірив в своє високе призначення. Шостилітнім хлопцем він велів вже щоби слуга будив його що-ранку словами: "вставайте, граф, вам належить виконати великі завдання". В числі його навчителів був палкий пропагандіст ідей раціоналістичної філософії Д'Аламбер. Коли Сен-Сімону ще не було й 13 років несподівано він оповістив батькові, що перемяняє свої релігійні переконання. Батько сажає сина у в'язницю, звідки після

удара ножем доглядача, Сен-Сімон втікає. Сімнадцятилітнім юнаком Сен-Сімон в ролі офіцера французського корпусу, післаного Францією на поміч повставшим за свою незалежність З'єднаним Штатам Америки, під проводом Вашингтона б'ється з Англією. З цього походу він виніс переконання в значінні знання та індустрії, як двигунів поступу та цивілізації. Будучи в Америці він виступає перед віце-королем Мексики з проектом прориття Панамського каналу, що сполучив би два океана. Після замирення З'єднаних Штатів з Англією двадцяти-трьохлітній Сен-Сімон в 1784 році повертається до дому в чині полковника, відзначений французьким орденом св. Людовика і американським - Цінціната. Перед ним розкривається блискача військова кар'єра, в 1788 р. він одержує призначення коменданта такої важливої фортеці, як Метц. Але військова кар'єра його не задовольняє. Він кидає її і йде подорожувати по Європі. Будучи в Іспанії він виступає перед королем з пропозицією доручити йому прориття каналу для з'єднання Мадриду з морем. Тим часом спалахнула французська революція. Сен-Сімон вертає на батьківщину. Йому пропонують стати общинним мером, але Сен-Сімон одхиляє од себе цю честь на тій підставі, що для народу під час революції небезпечно давати владу до рук попереднього шляхетства; в той же час захоплений демократичною течією сам одмовляється і од свого графського титула. Революція позбавляє Сен-Сімона його родових маєтностей - вони конфісковуються. Не втягнувшись ближче в процес революційних подій, Сен-Сімон задумує нажити собі маєтність спекуляційною скупкою церковних маєтностей, що саме розпродавалися урядом, *щоби* на надбані засоби створити науковий інститут. Земельна спекуляція / роки 1790-1791 / накликала на нього підозріння яacobинців, він попадає у в'язницю і тільки несподівана смерть Робесп'єра вирвала його з кігтей смерті. Операція по скупці земель дала кілька мільонів, але Сен-Сімону, обманутому своїм компаньоном - пруським послом в Лондоні, дісталася всього лише 150 тис. франків. Суми цієї не вистарчало для тої цілі, яку задумував Сен-Сімон.

Захоплений думкою переродити науку він приймається за вивчення точних наук в такий спосіб, що запрошує до себе на обід професорів та інших людей знання і між стравами розмовляє з ними на займаючі його теми. Вслід за тим його займає думка пізнати всі страсти і всі слабости людські. Щоби спостерігати прояви людської суєти і пустолюбства йому треба одчинити в своєму домі для прийому світських людей, художників, артистів, красунь і т.д. - сальон, для останнього-ж потрібна господиня. Він жениться на вродливій дамі. Блискучий сальон в його домі стає водоворотом зустрічів всього, що було підприємчивого, оригінального та талановитого. За якийсь рік сальон забірає остачу маєтностей Сен-Сімона. Сен-Сімон застається бідняком і розходиться зі своєю жінкою. З цього часу, коли Сен-Сімону вже було по-над 40 років, для нього починається другий період життя повний тернів і убожества, шуканнів і невдач. Сен-Сімону дав притулок у себе бувший слуга його, але на жаль цей слуга скоро вмирає. Після його смерті Сен-Сімон приймає місце переписчика при 9-годинній праці в день, наукову роботу провадить по ночам. В 1802 р. в Женеві видає Сен-Сімон свій перший твір "*Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*", написаний в стані крайнього хоробливого екстазу, в якому пропонує zorganizувати наукове товариство імени Ньютона, "керуючого світом і жителями всіх планет", товариство, що мало дати "провідників для тих, хто працює над поступом людського знання". Цей твір не дав Сен-Сімону ні слави, а ні грошей, а тим часом його давило убожество, не було за що друкувати праць. Він звернувся до старовинного способу репродукції, переписки своїх праць од руки, розсилає їх видатним ученим і в окремому листі, указуючи, що "зробив відкриття надзвичайної ваги", що стремить "найти засоби, аби мирно розв'язати страшну кризу в котрій перебуває європейське суспільство", признаючись, що йому немає чого їсти і що він мусять працювати без світла, - прохає помочи, аби можна було продовжувати свою роботу. Прохав помочи у чужих людей і, гордий нащадок Карла Великого, її ні звідки не одержував. Але ні бідування, ні байдужість до його творів загалу, ні самотність, - ніщо не могло зломити його

-10-

дивовижної енергії та виключного творчого напруження. Звертаючись за милостиною "він тримав себе з спокійною гідністю вибранця неба"... В листі до свого небіжа Віктора Сен-Сімон в цю пору пише: "Безумство, мій дорогий Віктор, не є щось інше, як вища екзальтація, і ця вища екзальтація необхідна, щоби робити великі діла"... Перебуваючи в стані постійного екстазу він повсякчасно задивлявся вдалечінь не розрізняючи того, що робилося навкруги його. В діткненню до практичного життя він був наївно-непрактичним і по дитячому безпомічним. Життя сподіванками від богатих меценатів ставало для Сен-Сімона дедалі все більше незносним. Вибившись з сил, пристарілий і не маючи за що друкувати своїх праць, в травні 1823 року він робить з собою останній експеримент-стріляє собі у висок з револьвером. Одначе лишився жити, тільки стратив одне око. Цей трагічний випадок нарешті звернув на нього увагу друзів і банкір Родріг забезпечує йому матеріальний стан. Після цього Сен-Сімон прожив ще два роки, маючи вже громадку учнів, на яких сильно впливав своєю особистістю та романтичністю свого життя. З них пригадаємо Огюстена Тьера, що був в роки 1814-1817 секретарем Сен-Сімона і сам себе називав його прийнятим сином, і Огюста Конта, що секретарював при ньому з 1817-1824 р., а пізніш відомий як філософ і основник соціології, що між 1839-42 р. видав "Philosophie positive". В 1825 р. Сен-Сімон вмірає на руках своїх учнів. Останні слова учителя звернуті до учня Родріга послідовниками прийняті за заповіт... "Думалося, сказав Сен-Сімон, що релігія мусить зникнути, бо католицізм зрухлявив. Це помилка: релігія не може зникнути зі світу; вона лишень трансформується... Родріг не забувайте цього. І пам'ятайте, щоб творити великі діла, треба бути натхненним. Все мое життя було пройнято думкою: забезпечити всім людям як найповніший розвиток всіх їхніх здібностей". / Hubbard. Saint Simon savie et ses travaux / . Після паузи уміраючий додав: "Через дві доби після нашої другої публікації партія робітників зорганізується. Майбутнє належить нам." Зупинимось-ж на головнішому з того, що вніс Сен-Сімон в скарбницю суспільних думок всесвіту.

Щоби розрізнити для кожного часу зникаючі остатки минутих інститутів і зародки майбутнього необхідно використати картину історичного ходу розвитку суспільно-господарського життя. В своїй "*De systeme industriel*" і дає Сен-Сімон синтез філософії європейської історії. На його думку процес історичного розвитку народів зазнає послідовної зміни трьох стадій-теологічної, метафізичної та індустріальної. Перша стадія-теологічна є характерною для середніх віків Європи. За неї в політичному житті панує феодално-військова аристократія, що являлася необхідною суспільною групою, бо на ній лежав обов'язок військової оборони країни. В життю-ж духовному за теологічної стадії верховодить духовенство, бо воно в своїх руках тримає всю освіту, все знання середніх віків. Теологічний лад тримався протягом багатьох віків, бо відповідав становичу тогочасного суспільства. Друга стадія-метафізична, що зміцнилася першу з часів французької революції, характеризується в сфері інтелектуальній пануванням метафізиків, а в сфері матеріальній і політичній-юристів та законодавців / легістів /. Два попередні періоди підготували останній-індустріальний. За нього в обсягу інтелектуальних інтересів панують учені, а в сфері інтересів матеріальних-промислові класи. Потребам цього індустріального періоду і присвятив своє життя Сен-Сімон. Як же відбувся перехід від феодалної до індустріальної системи?

Промислові групи суспільства, емансипуючись з-під залежності феодалам, з початку досягають особисту свободу, а далі і економічного добробуту. Рівнолежно винахід пораносить рішучий удар феодалному лицарству. Промисловість рішає і в справах оборони економічна можливість промислових груп суспільства переміщає поземельну власність з рук феодалної аристократії до рук промислових станів; переміщення-ж політичного впливу відстає, він продовжує оставатися за феодалами. Поруч з тим, дитинячий рівень знання минає, точні науки розвиваються і це приводить до того, що замість панування попівства в сфері духовного життя інтелектуальними ватажками суспільства стають світські

учені. Так і матеріяльна і духовна сила перемістилася до рук інших суспільних груп в той час, як фактичний вплив продовжував залишатися за феодалними **СТАН**АМИ, з якими був в союзі Людовик XIV. Невідповідність політичних впливів фактичному відношенню суспільних сил, а не вчинки тих чи інших державних мужів, стали причиною політичного, перевороту 1789 року. Матеріальний фактор, розвиток господарства, і духовний поступ людського знання, от ті дві сили, що двигать суспільство по шляху поступу. Таким чином, як предтеча соціологів, Сен-Сімон не *моніст* а *дуаліст*.

Розмірковуючи над французьким парламентаризмом, повставшим в наслідок великої революції 1789 року, Сен-Сімон говорить: "Справжня конституція не може бути вигадана, вона мусить бути відкритою" на основу спостережень внутрішнього стану суспільства. Признання і законодавча санкція пануючих в суспільстві сил, коли вони досить виявилися, це й буде конституція, в противному разі *метафізикою*. Наслідком французької революції є парламент, але цей політичний лад не відкрито з вивчення історії розвитку Франції, а видумано *метафізиками*, що поставили собі зовсім не наукове завдання-вигадати ідеальний політичний устрій з його відомою декларацією прав. В той час, як палата лордів в Англії, є дійсною політичною силою, посідаючою поземельну власність, що є характерною рисою тамтешнього соціального ладу, палата перів Франції видумана по політичним міркуванням, за якою не стоїть жадна суспільна сила. Конституція Франції мусить бути інша ніж конституція Англії. Французький парламентаризм є *метафізичний витвір юристів і філософів* з одного боку, а майбутнім ладом-індустріалізмом, з другого. Останній має своїм завданням попертя промислу, як "єдиного джерела всіляких богатств і поступу" Здійснення індустріально-наукової системи припадає на долю XIX віку. В чому-ж має полягати той устрій?

Його "Трактат про власність і законодавство" / *Traté sur la propriété et la législation* ", 1818 р. /, розпочинається епіграфом: "... все через промисловість, все для неї". Йому здається "необ-

далеких од позитивної науки. Він є перелачовим етапом між *абстрактним феодалізмом*.

хідним зреформувати форми власності, володіння, . . . а форми політичної організації байдуже які будуть". За індустріалізму нема потреби, а ні в конституції, а ні в парламентській балаканині. Ентузіастично славить він роль промислу, а класу індустріалів уважає єдиною, якої інтереси сходяться з інтересами загальними; ця класа є справжнім огнищем цивілізації. Яке значіння надавалося ним тій класі кого він розумів під назвою індустріалів, найліпше про те дається пізнати в написаних ним рядках, що пізніш названі як "Парабола Сен-Сімона" / 1819 р. /

"Припустимо, каже він, що Франція несподівано утратить своїх п'ятдесят найвизначніших фізиків, своїх 50 найвизначніших хемиків, своїх 50 найвизнач. фізіологів, своїх 50 найвизнач. банкірів, своїх 200 найвизначніших купців, 600 найвизнач. рільників" . . . так далі передічує він всі найважливіші галузі промислу. . . "З хвилиною їх утрати нарід зостався би тілом без душі, він попав би негайно в стан низчости, порівнюючи з іншими народами, . . . аж поки не одросла-би йому нова голова" . . . "Припустимо інше, що Франція зберігає в цілості всіх посідаєних через неї геніяльних людей. . . науки. . . штуки. . ., ремесла і гандлю, але натомісць протягом одного дня нещастя приводить її до втрати : брата королівського, князя Ангюлемського, герцога Берійського / тут передічується ним всі члени королівського дому /, і що одночасно втрачає Франція всіх вищих офіцерів, міністрів. . . сановників. . ., церемоніймейстрів двору, маршалів. . ., кардіналів. . ., єпископів. . ., всіх префектів. . ., урядовців. . ., судів. . ., 10,000 найбогатших власників. . ." Це-б, звичайно, викликало сльози добросердечного суспільства, але "від цього не повстало-б жадної політичної шкоди для держави" . . . Вакансії легко-б заповнилися бо дуже багато є французів, що чудово могли-б виповнити функції брата короля, принца, герцога. . . / Скоро після того названий в параболі герцог Берійський був забитий, а Сен-Сімона потягли до суду, як морального співучастника того вбивства, - але суд його виправдав /.

група

Другими словами, на думку Сен-Сімона, е ціла суспільства без котрої можна легко обійтисся, навіть офіційний уряд е тільки певного роду "фасад", тоді, як єдино-діяльною, справді продукційною і необхідною групою в суспільстві е індустріяли, під котрими Сен-Сімон розумів групи, що займалися господарською діяльністю, а саме: хліборобів, фермерів, торговців, фабрикантів, ремісників, банкірів, також учених, однаково в обсягу теоретичного чи прикладного знання, очевидно розуміючи тут і робітництво, хоч прямо про нього немає згадки. В своїх останніх працях "Індустріяльна система" 1821 р. і в "Політичному катехизисі індустріяла" / 1824 р. / так само Сен-Сімон першорядну роль в суспільстві одводить індустріялам, що існують особистою працею, можуть обходитисся без других, тоді як інші групи суспільства без них обійтисся не можуть. Індустріяли, як сама важна група суспільства, що начислює в собі, на думку Сен-Сімона, 24/25 всього населення, мусять перебрати владу в свої руки, бо на-рід любить, щоб ним управляли, як можливо менше і дешевше, а індустріяли як найбільше зацікавлені в забезпеченню спокою, в економії витрат громадських засобів та в обмеженню надужиття. Сучасний лад Сен-Сімону представлявся, як світ навиворот / *le monde renversé* /, де нездібні управляли здібними, індустріялами управляли феодалі: "військові, законники, правді власники".

Сен-Сімон жив в добу, коли дрібне виробництво панувало у Франції, коли існував політичний антогонізм старої феодальної аристократії і повставшої молодой буржуазії, але тоді, в епоху реставрації, класове протівенство між підприємцями і робітниками ще не було яскраво виявлено, от чому і в його ідеї про класову структуру суспільства зоставалося багато неясного. У всякому разі в своєму індустріялізмі він не хоче мати суспільних класе, не хоче знати поділу на шляхту, буржуазію, духовенство. Для Сен-Сімона існує лише дві категорії людей: працюючих і не працюючих, або, як він висловлюється, - бджоли і трутні, або ще инакше - партія народова і антінародова. В новому індустріяльному суспільстві друга категорія має зникнути; там лишається місце лишень для

працюючих, між котрими не мусить бути різниць інших, як тільки впливаючих з різниці їх здібностей. Нема сумніву, що в поділі на працюючих і непрацюючих людей в зародковій проглядяє соціологічна ідея про класову структуру суспільства. Але коли тут розривається з "гармонією інтересів" класичної школи, то десь инде Сен-Сімон поділяє ту точку погляду, що інтереси підприємців і робітників цілком солідарні / *Charles Gide et Nis. Histoire des doctrines économiques*. 1909, стор. 242, примітка 3 / . Знову, коли в своєму індустріалізмі він хоче мати одних лише працюючих, то в другому місці / *Nis. Industr.* / рівності промисловій не перешкоджає той факт, що кожний одержить від суспільства стисло пропорційно до свого вкладу суспільного, при чому до тих вкладів "розуміється треба залічити і його капітали"; теб-то Сен-Сімон не думає про відібрання капіталів і капіталістичних висків, і сумнівним є, чи мав він справді на увазі усунення приватної власності. Лишаються таким чином в його концепціях поруч з бджолами і трутні. Нарешті з вчення про суспільну класу, як натуральний наслідок класової структури суспільства, могла би зародитися думка про класову боротьбу. Боротьба во ім'я реформи, а тим більше революційна боротьба, була для Сен-Сімона не підходящим засобом. Він, як і інші утопісти, знає лишень шлях мирної пропаганди; організованої політичної боротьби він не визнає, він обмежується лишень на організації суспільної опінії, "остання є цариця світу. Ніяка сила не може їй протистояти." При бажанні таких протиріч можна - б знайти у Сен-Сімона багацько, але вони не повинні прийматися за обезцінюючі творчість автора. Треба пам'ятати, що він творив в 20-тих роках XIX віку, і притому творив оригінально. "Легко написати книгу за допомогою других книг, каже в одному місці Сен-Сімон; геть трудніше написати книжку, в котрій розглядаються нові, хоча-б і приватні питання". Не будемо-ж цього забувати.

В своєму пересмертному творі " *Nouveau Christianisme* " / "Нове християнство" / Сен-Сімон дав морально-релігійну доктрину збудовану на заповіті: "люде повинні бути братами". "Релігія, каже він, мусить направляти суспільство до високої цілі можливо скоршого поліпшення участі самої бідної і самої найчисленнішої суспіль-

ної класи". Нове християнство Сен-Симона проголошує анатему теології і затавровує всілякі вчення, які будуть обіцяти вічне життя за що небудь інше, а не за працю на користь ближнього.... Пізніше ентузіасти учні Сен-Симона склали в його честь гімн: "Мойсей обіцяв людям загальне братерство, Ісус Христос його підготував, Сен-Симон його здійснює... Наука-свята, промисловість-свята... бо обидві облегчують становище бідняка... Всяке зайняття-релігійна функція. Кожному по його здібностям, кожній здібності - по її ділам"...

Являчись прихильником промислових груп Сен-Симон всю владу і вище урядування в державі хотів би бачити в руках торговців, фабрикантів та банкірів, а не феодалних клас, дворянства та духовенства, як то було до того часу. Пеключись долею "бідних і найширших кол населення", щоби "достарчити роботу здоровим і утримання нездатним до праці", однак Сен-Симон самих робітників не допускає до влади в проєктованих ним "Палатах промисловости", а захист інтересів робітництва довіряє підприємцям і господарям. Ця Сен-Симоновська проповідь панування промислових кол в великим співчуттям була зустрінута французькою буржуазією, яка в Сен-Симоні стала вбачати захистника її інтересів проти феодалних класів, що в епоху реставрації знов набирали сили. Лише вмираючи, в останніх словах до своїх учеників Сен-Симон звертає їхню увагу на робітничі маси:..."Через 48 годин після нашої останньої публікації /журнал " *Le Producteur* / партія робітників зорганізується".

Сен-Симон не був ще соціалістом сам, хоч його гадки оплоднили думку соціалізму. Не людьми треба розпоряджатися, а речами. Суспільство мусить бути зорганізоване на взірць організації підприємства, а народи мусять трансформуватися у великі витворчі товариства... Цій гадці про колективізм нададуть потім кольосальне значіння Енгельс та Маркс; вони-ж Сен-Симоновські терміни "буржуазії" і "народу" розвинуть і зпопулярізують. З другого боку і Прудон прийме цю думку, щоб стояти за цілковите усунення уряду, його зникнення з господарчої організації. В наші часи де-які автори,

Bazel - Le syndicalisme révolutionnaire, стоять на тому, що вперше було одзначено Сен-Сімоном; власне, що "соціалізм прагне перенести на суспільство устрій підприємств". Діло учителя продовжували його учні, давши формулювання господарських і релігійних устремлінь, особливо виділялися між учнями-Базар, розвивавши господарський та Анфантен релігійний бік світогляду вчителя. Після гадок Сен-Сімона стануть уже більш зрозумілі ідеї Сен-Сімоністів. Сен-Сімоністи, хоч і виходили з доктрини учителя, одначе внесли багацько й свого власного, дійшовши навіть до комунізму / Базар / чого напевне ще не усвідомлював собі Сен-Сімон. З українців світогляд Драгоманова складався під впливом писань Сен-Сімона.

С Е Н - С І М О Н І С Т И .

З публічних викладів по сен-сімонізму Базара та Анфантена в 1829 році вийшла колективна праця під назвою "*Exposition de la doctrine de Saint-Simon*", якої перший том містить в собі соціально-економічну систему, що нас тут переважно і обходить. В історії людскости, каже Базар, помітні подвійні періоди: "критичні", коли йде розклад усталеної організації і "органічні", коли складається певна рівновага життя, періоди що вже двічі міняли оден другого. Почавшись з реформації тягнеться критичний період, французська революція є його кульмінаційним пунктом. Чи-ж дала вона щось позитивного? Основним принципом сучасного / для Сен-Сімоністів / економічного побуту є лозунг *laissez faire, laissez passer!*, і припущення, що особистий інтерес стоїть в згоді з суспільним. Але це зовсім не так. І далі чується вплив Сімонді. Хіба, наприклад, заведення машин не суперечить інтересам тих робітників, котрі витісняються машинами? Одним словом сучасне суспільство збудоване на антогонізові інтересів працюючих і тих, котрі володіють землею та капіталом. В противність учителю Сен-Сімоністи не вбачали солідарности інтересів між індустріальними господарями і їх робітниками, а навпаки, як є, між цими клясами вони вбачали як найгостріше противенство. Одначе цей стан розвитку суспільства, коли девізом стало "кождий за себе", буде

перейдений. Антогонізм та ворожнеча занепадають, все більше розвивається стремління людскости до "всесвітньої асоціації". Віками тяглася експльоатація людиною людини: паном-раба, патріцієм - плебея, сеньором-кріпака, власником-фермера, підприємцем-робітника. До цієї експльоатації може бути зведена вся історія людскости до наших днів. Лише та експльоатація має уступити місце "загальній мирній асоціації". Старе право, що вийшло з завоювання і спадщини зникне перед новим правом: кожному по його здібностям, кожній здібності по її ділам. В наш же час не можна говорити про свободу, або про рівність. Про свободу, коли немає хліба? Про рівність, коли один, не працюючи, розкошує, а другий - вмирає з голоду? Досить кинути поверховний погляд на те, що робиться навкруги, каже Базар, аби побачити, що сучасний робітник експльоатується матеріально, інтелектуально і морально так само, як колишній раб". Так ставилися Сен-Сімоністи до принципів вільної конкуренції, представляли собі попередню історію, як експльоатацію людиною людини, а майбутнє уявляли собі, як братерську асоціацію з ідеалом розподілюючої справедливости. Як же відносилися вони до інституту приватної власности? Вони висунуть проти неї майже всі ті аргументи, якими будуть пізніше орудувати всі противники власности.

Нема нічого більш помилкового за думку, пишуть вони в "*Dogmatique de Saint-Simon*" / вид. 2, Париж, 1830 р. /, буцім то власність є річ незмінна, якої не можуть діткнутися які-будь перевороти та революції. Навпаки "власність і інститутом суспільним, що підлягає законам поступу нарівні з іншими суспільними інститутами. В різних епохах, може вона бути різно зрозуміла, окреслена і нормована" / там же, стор. 179 / 3 початку в інституті рабства предметом посідання були навіть люди; раб настільки-ж належав своєму панові, як і коняка, плуг і всяке инше знаряддя праці. З бігом часу права пана у відношенню до залежних людей зазнають ступневих обмежень, поки й зовсім не зникають. Обмежена самими речами власність спочатку залежить цілковито від волі посідача. Але потім

втручаються органи публічної влади і роблять обов'язковим передачу власності лишень старшому синові /майорат/. З часів французької революції усталюється рівний поділ між дітьми. Ці зміни досі простували в тому напрямку, що власність стає до послуг все більшого числа людей; все більша кількість людей може користатися зі знаряддя продукції. Отже лишається зробити останній крок: визнати всім працівникам однакові права до користування зі знаряддя праці і всіх їх зробити посідачами.... Так поборюється власність з погляду історії, інакше нападають на неї Сен-Сімоністи з погляду розподілу благ.

Сен-Сімон, як бачили вище, уважав капітал за особистий "вклад", що робив справедливим окрему віднагороду. З цим не погоджуються Сен-Сімоністи. Революція, такий хід їх думок, знесла всі станові привілеї, а власність приватна на капітали є одним з останніх привілеїв. Революція задержала на їх думку особисту власність, яка освячує найнесправедливіший привілей, - право "забирання собі частини праці ближнього" /*Doctine* ..., стор. 182 /. Істотою власності, на думку Сен-Сімоністів, є право одержування доходів без праці / івід /. "Власність в найширшому значінню того слова складається з богатств не призначених до безпосереднього спожиття і даючих нині право до певного доходу. В тому значінню обіймає вона землю і капітали... На нашу годку земля, як і всякого роду капітали, є то знаряддя праці. Землевласники і капіталісти... мають ті знаряддя лишень в депозиті. Їхня функція полягає на поділі того знаряддя поміж робітниками. Той поділ виконується через дії, що приводять до появи процентів, орендної платні за найом будинків та за землю / івід, стор. 190 /." В наслідок скупчення власності в руках нечисленої групи суспільства, працівник є примушений залишити власникові частину плодів своєї праці, що є "визискуванням чоловіка через чоловіка", яке стало постійним явищем завдяки інститутові спадкоємства. Далі вони аргументують необхідність знесення приватної власності інтересами продукції, яким рішуче перешкоджає існуюча система передачі в спадщину засобів продукції. По черзі як чай-

запекліїшій критиці Сен-Сімоністів підлягає інститут спадкоємства. Маючи на увазі суспільство індустріяльне, в котрому багатство вважається не як ціль, а як засіб, як знаряддя суспільної праці, позоставлення капіталів на людей, вибрання не по здібности, а завдяки сліпому "випадку народження" не дасть можливости, як найліпше зужитковати засоби продукції. Отже, щоби уникнути того, щоби цими засобами продукції не розпоряджали недотепні діти наслідователів, а щоби ними орудували як найздібнійші люди, мусить ся прийти до чергової реформи власности, яка буде полягати в знищенню права спадщини. Скасування спадкоємства буде останнім кільцем в ланцюгу тих поступових змін, яким мусіла підлягти власність, як наслідок того закону загального поступу, що одкрив Сен-Сімон. "Стверджений через нас закон поступу веде до устанавлення такого укладу стосунків в котрому не родина, а лише держава буде одержувати у спадщину нагромаджене багатство, поскільки становлять воно... основу продукції, *Doctrine* стор. 182 / Як же це організується?

"Кожда окрема одиниця, кажуть вони / і від 191 / позоставлена власним відомостям: виробництво позбавлене якого будь пляну загального: одбувається без вибору і без передбачення; в одному місці не вистарчає, в другому надмірне. Цей брак загального знання потреб спожиття і засобів продукції і є причиною промислових кріз"... причиною зла. Щоби уникнути його, впливаючого з господарської анархії, Сен-Сімоністи вбачають один шлях-колективізм, слово не сказане ними, але впливає з їхньої концепції. Вони вперто повторяють, що вірять в природню нерівність людей, яка впливає із самої істоти людської природи, в ній вони вбачають підставу майбутньої асоціації, а виступають проти нерівности, що впливає із злого суспільного устрою. "Сен-Сімоністи, читаємо з їхнього листа адресованого в 1830 р. до голови палати послів, відкидають систему спільности дібр, бо та спільність протирічила основним моральним постулатам, котрі вважаємо за свою місію і котрі вимагають щоби в майбутности кождий був сітуований *place* / в залежности од своїх здібностей і оплачений в за-

лежності од виконаних діл. "Для того" вимагають вони знесення всіх без винятку привілеїв, впливаючих з уроджень, а опріч того і знесення інституції спадкоємства, цього найбільшого з усіх привілеїв, обіймаючого нині всі інші привілеї.... Вони жадають, щоб всі знаряддя праці, земля як і капітали, що нині уявляють з себе роздроблений фонд приватної власності, zostали сполучені в один загальний суспільний фонд".... Завдяки монополії в спадкобранню, що належить державі, ся остання, обнявши в посідання все знаряддя праці поділитимого в спосіб найліпше відповідаючий суспільним інтересам. Право на те знаряддя продукції буде мати кождий, що хоче і здібний працювати і притому кождий працюючий матиме його за дурно. Зрозуміло, що в наслідок цього мусять зникнути всі роди доходів од володіння-оренди на платня за землю чи будинки, відсоток на капітал; лишиться лишень доход од праці, бо продукт праці йде в цілковиту власність його витворця. Тут коли й можлива маєткова нерівність, то вона впливатиме не з спадкових прав і привілеїв, а з різних здібностей і особистої працюваності, бо кождому дається по його заслугам, кождому дається винагорода по його ділам.

Розпоряджаючий всім продукційним фондом уряд уявляють собі Сен-Сімоністи в формі певного роду центрального банку, що має множество філій і відділів, оплоднюючого найдальшійші околиці достарчанням необхідного знаряддя продукції. На уряд мають бути покликані "люде універсальні", проияні інтересами загальними, ті "кому найдужче лежить на серці доля суспільства. Ці урядуючі елементи мають знайти собі слухняність не силою примусу, а з "поміччу любови і віри має запевниться постійна і радісна слухняність". В допіру завначеній наївній вірі в те, що знайдуться на уряд люди, що свій особистий інтерес підпорядкують загальному, і що маси можуть коритися без примусу тим людям, є одна прониклива думка, а власне притягнення до послуг майбутньому ладу почуття вірування, високо ставлячи релігію як фактор суспільного життя. Використовуючи цей фактор "родина" Сен-Сімона, тоб-то наслідувачі його, складають з себе правильно організовану релігійну общину.

Анфантен і Базар носять титули "верховних отців". Анфантен виконує релігійні процедури в общині, що з початку повстає в Парижу. Тут мали Сен-Сімоністи свої майстерні в яких працювало до 4,000 чоловіка. Їхня доктрина стає релігією, школа-церквою, країна і вся земля куля-храмом. Члени їхньої церкви називали один одного братами чи сестрами. На провінціях появляються філії Сен-Сімонізму, але от в 1831 році в до того часу цілному світогляді повстає розкол: Базар і Анфантен, ці стовпи Сен-Сімонізму, розійшлися в питанні відносно того положення, яке має займати в новій церкві жінка. Анфантен виходячи з доктрини про необхідність скасування власності і спадкоємства і беручи на увагу мінливість людської природи, прийшов до проповіді вільної любові. Його нова в цьому смислі доктрина-*néhavilitation de la chair* - говорить, що тіло і дух однаково прекрасні, хотіння тіла так само законні і моральні, як і стремління нашого духа. Базар не згодився з новим вченням Анфантена, уважав його неморальним і тому вийшов з "родини" Сен-Сімоністів. З виходом Базара школа Сен-Сімоністів обертається в містико-теократичний союз. Анфантен зостається головою церкви. Але для авторитета верховного голови не доставало, щоби поруч нього зайняла місце жінка-первосвященниця; патріарх і патріаршиця мусіли впливати на своє оточення не лише розумом, але й красою. Община скрізь шукає жінки, щоби поруч з батьком Сен-Сімоністів, вродливим Анфантенем, зайняла місце їхньої матері... Так виродилося в смішний фарс високе вчення Сен-Сімонізму. Переведена з Парижу в маєток Анфантена Менільмонтан община існує якийсь час, як соціальний монастир, на чолі якого стояв Анфантен, як патріарх, у нього були помішники апостоли, що кождий під своїм начальством мав синів. Кождий з членів общини мав свою працю, робочий день був розподілений між роботою, науковими заняттями, розмовами, співами... Скоро Менільмонтанська секта звернула на себе увагу публічної влади і після сенсаційного судового процесу, на якому ми не хочемо зупинятися, в 1832 р. була поліцією заборонена.

-29-

В історії економіки Сен-Сімоністи поли-
шили слід в обсягу ідей і в сфері практичній.
В теоретичній області вони, хоч не досліджу-
вали умови безпосереднього життя робітни-
ків, як то робив Овен, однак влучно відчува-
ють потреби працюючих і в зародковій формі
дають майже всі ідеї, з яких конструється
соціалізм XIX віку. Це визнавав Сен-Сімонізм
мові вже Енгельс з тим однак застереженням,
що його ідеї не оперті на економічну підста-
ву. Коли в данному разі Енгельс мав на увазі
теорію цінності збудовану тільки на праці, з
чого виходили інші тодішні соціалісти Томп-
сон і Овен, і яку загострив Маркс в абсолют-
ну трудову теорію цінності, то цей закид в на-
ші часи обвалення абсолютної теорії оберта-
ється не в докір, а в заслугу Сен-Сімонізму.
Для сен-сімоністської теорії соціалізму по-
няття вартості, ціни, продукції є байдужими,
бо їх теорія передусім ґрунтується на соціо-
логічній основі. Тим часом у них знаходимо
цілий ряд політико-економічних формул, що по-
тім в соціалістичній літературі вживаються
як загально-прийняті: "Визиск людини через
людину", "боротьба клас", "організація праці",
"знаряддя праці", - під останнім виразом, по-
переджаючи Маркса, вони розуміють рухомі ка-
пітали та земельну власність. В "*Doctrine*"
стріваємося з обуренням сен-сімоністів, як
Рікардо і Мальтус при "своїх глибоких дослі-
дах над рентою землевласників" все-ж могли
усправедливити існування поземельної
власності і з пропозицією щоб цілу ренту пе-
редати на задоволення громадських потреб но-
вого суспільства". Як пізніше марксісти з ма-
теріялістичного уявлення виводили неминучість
народження нового світу, так Сен-Сімоністи
на філософії будують свою віру в здійснен-
ня їх мрій; як у Маркса фактора суспільних
змін є тільки матеріальні сили виторчі, так
у Сен-Сімоністів все збудовано тільки на
силі переконання, іншого засобу боротьби во-
ни не визнавали; у Маркса звільнення працю-
ючих від визиску є діло їх самих, соціалізм
сен-сімоністів для перебудови світу на інших
засадах кличе передусім класи освічені. В
ліпшій своїй частині Сен-Сімонізм уявляє
з себе молодечий порив інтелігенції на осно-
ві нових суспільно-економічних ідей служити

народові, порив, що знайшов собі відгук далеко по-за межами Франції, зокрема в колишній Росії в формі народництва. У Герцена ми знаходимо вказівки про величезний вплив Сен-Сімонізму на передову інтелігенцію б. Росії, роботу сен-сімоністськими брошурами, їхньою проповіддю, нарешті, судовим процесом над ними. Все це вражало. "Новий світ товкався в двері", признається Герцен, "наші душі, наші серця розчинялися йому. Сен-Сімонізм ліг в основу наших переконань і незмінно залишився в нас".

З розпадом школи Сен-Сімоністи віддаються практичній діяльності, ставши помітними громадськими діячами в обсягу початкової і професійної освіти та являючись організаторами капіталістичних підприємств. Так Брати Перейр в 1853 р. утворюють банк "рухомого кредиту" / "*Crédit Mobilier*", ставшого взірцем пізніших спекуляційних банків. Анфантен співпрацює в утворенні, а потім стає директором Ліонської залізниці. Він же зорганізовує перше товариство для прориття Суецького каналу. М. Шевальє репрезентує Францію в уложенні торговельної умови з Англією 1860 р. з якого часу починається для Франції доба вільного гандлю.

XIX. ШАРЛЬ ФУРЬЕ / *Charles Fourier*

1772-1837 р./.

Сен-Сімон, а потім ще більше школа його імени, занесли руку проти самої підвалини нового часного суспільства, - проти приватної власності; Фурьє найвиразніше ставить перед суспільством завдання реорганізувати виробництво, замінивши індивідуалістичні підприємства особливими трудовими асоціаціями. Геніяльна постановка тільки цих проблем, а ними не вичерпується вся ідейна творчість названих авторів, примушує забути багацько слабого, дитинячо-наївного, фантастичного, часом навіть смішного в їхніх конструкціях і приєднаться до слідуєчої оцінки обох французських утопістів зробленої Льоренцом Штейном: "Ні в одній країні, каже він, в історії суспільства не появилася зразу двох таких славних людей, як Сен-Сімон і Фурьє."

Обидва вони не були поняті своєю епохою, обидва вмерли без жадної іншої нагороди за працю свого життя, крім внутрішнього задоволення. Їм обом належить слава стояти на порозі нового часу, істоту і протиріччя якого вони одні, серед усього народу, зрозуміли цілком ясно і заявили про те цілком недвозначно. Їм обом нема місця в звичайній історії, але коли буде зрозуміла історія суспільства, вони займуть в ній більш почесне місце, ніж хтось инший."

Шарль Фурье був сином купця сукном з французького міста Бевансона. По закінченню середньої освіти він поступає на службу по торговельним справам, як коммі-воєжер, що дає йому можливість побувати в Германії, Бельгії та Голляндії. В ролі приказчика одного торговця рижом в Марселі під примусом господаря одного разу вночі він викидає партію рижу в море, бо риж зіпсувався від того, що його довго перевозували зі спекулятивною ціллю підвищення ціни. Пізнійш, в 1793 р., коли Ліон був обложений революційними військами, Фурье доведося не тільки втратити все майно свого, тоді вже власного, торговельного закладу, але він був заідозрений в антиреволюційности, чорез що ледві не заплатив своїм життям. Антиреволюційність же його полягала в тому, що він був противником силомицьких суспільних змін і ставився негативно навіть до великої французької революції. Старий холостяк, Фурье, протягом десятків років ніг переносити сіру, одноманітну торговельну діяльність лишень тому, що думками він жив в чарівному напруженому світі майбутнього, який пізнаємо з його слідуєчих головніших творів."

Théorie des quatre mouvements " / "Теорія чотирьох рухів" / 1808 року, "*Traité de l'association domestique agricole*" / "Трактат про домашню сільську асоціацію" 1820 р., та "*Le nouveau monde industriel et sociétaire*" 1829 р. / Всі твори Фурье читаються досить тяжко, виклад у нього не систематичний, багацько фантастичного, часто не легко відокремити геніальне від божевільного. Не справившись в останньою задачею німецький учений Евген Дюрінг в своїй "Історії національної економії" приймає Фурье просто за ідіота. Справді, буйна фантазія Фурье передбачає напр., що через якийсь час

Обидва простували з непохитною вірою до своєї цілі,

морська вода буде обернута в воду приемну на смак і пригодну для пиття; що в майбутньому північний бігун, завдяки північному осяянню, буде зеленіти від цитронів та помаранчів; що на землі з'являться нові живини-антільви, антіігри, антікіти, антіакули...., які замінять людям коней; що люде землі нав'яжуть стосунки з іншими планетами. Незадоволений устроєм тутешнього світу і дбаючи про його перебудову, Фурье не спиняється перед тим, щоби поліпшити порядки й потойбічного життя, запровадивши й на тому світі свої фаянстери.... Пізнішим поколінням стало ясно, що в тих фантазіях містилися іскри пророчого прозріння, з того що він віщував, де-що справдилось вже, от як прориття Суецького каналу, також проведення телефонів, наполеоновська контінентальна блокада Англії, а де-що близько до здійснення. Він передрікав обводнення пустель Сахари спуском туди вод Середземного моря; пізніш це справді проектувалося інженірами і можливо що колись справдиться. Але для його сучасників все це і в голову не могло приходити. Зрозуміло-ж через те, що межі ними, людьми золотої середини, і непізнаними ще геніями повстає непорозуміння. Крім обмежености пересічної людини тут відиграє ролю ще й те, що як каже Туган-Барановський /Очерки... уступ про Фурье /, думка геніальних людей" не горить ясним і спокійним полум'ям, як у просто талановитих людей, не володіючих вищим небесним даром натхнення, а дріжить і тріпоче, ...вибухає осліплюючим світлом, а потім гасне і береться димом. Характерною рисою для генія є безстрашна смілість гадки, поривання, що не спиняється перед жадними труднощами. Це поривання відкриває геніальному розумові великі тайни буття; але воно може завести і в такі непроходимі нісенітниці, в котрі ніколи не попадуть люде здорового зміслу, що не мудрять лукаво, а йдуть протоптаною стежкою". Подекуди дійсно нісенітниці, між геніальними прозріннями, в його описові майбутнього давало багацько приводів для дешевих нападів на соціалізм...

Нас не обходять, розуміється, концепції Фурье в області астрономії та космографії, що містяться в його працях; нашим завданням є розглянути критичну, а потім позитивну частини суспільної доктрини Фурье, до чого ми й переходимо.

Його критика капіталістичного ладу є можливо самою детальною і самою різкою зі всіх

-33-

критик, особливо деталічно і в'їдливо він розкритикував те, чому віддав багацько років свого життя, торгівлю і звязану з нею спекуляцію. Вихідним пунктом його суспільної філософії є теза: Люде родилися на світ для щастя, яке має бути в гармонічному задоволенню всіх потреб, як розума, так і тіла. Забезпечити можливо більшу суму щастя, - от в чому полягає завдання суспільного ладу. Коли цього не досягнуто, в тому винна цивілізація, бо вона не задовольняє першій вимозі, котру слід пред'явити до доброї організації - вимозі створення можливо більшої суми богатства. "Перша вада цивілізації полягає в кольосальній втраті людської робочої сили, ... в створенню численних легіонів не продукційних, але руйнівницьких суспільних елементів". Такими паразитуючими членами суспільства на три чверти від всієї кількості насамперед є домові непродукційні елементи - більшість жіноцтва, діти, прислуга. За ними йдуть соціальні непродукційні елементи: 1/ сухопутна і морська армія, 2/ добра половина фабрикантів і промислових робітників, що визнані за корисні, але відносно непродукційні, бо той виріб, що продукується ними, кепської якості"; 3/ "9/10 торговців і служачих у них; 2/3 беручих участь в транспорті на суходолі та на морі і зборщиків податків; 5/ безробітні; 6/ Законники, адвокати, "софісти і пусті балакуни"; 7/ люде прайдні, "так зв. *comme il faut*", що живуть нічого не роблячи", разом зі своєю обслугою; в'язні, що уявляють з себе групу людей примушеної прайдности, в останній 8/ групі Фурье перечеислює всіх відкинутих сучасним суспільством, як вори, шахраї, грабіжники, старці, картюжники, публичні жєнщини та існуючі через те урядовці та жандарі. До непродукційних же груп суспільства належать обслуговуючі "негативне виробництво", під котрим розуміється зайво конкуруючі між собою підприємства, де замість кількох, потребам суспільства могло б бути здійснено садовольняти одне підприємство. Як видно з попереднього, майже всі зайняті в торгівлі елементи Фурье відносить в гурт непродукційних. "Історично, каже він, торгівля виросла з грабунку і розбою. Морський торговець античного світу, напр. у стародавніх греків, був разом з тим і піратом.

І досі в жадної класи населення не існує таких розтяжених понять про честь, дозволене і недозволене, як серед торговців. Обман і тепер є неминучою приналежністю торгівлі, яка показує, що і цивілізований комерсант нашого часу зберіг багацько духовних рис споріднених зі своїми віддаленими предками." Фурье не відкидає зовсім корисної функції торгівлі, але не мириться з тим, що вона в підлеглому виробництву і споживанню зайняття за капіталістичного суспільства стає елементом пануючим і що торгівля, удорожуючи товари, обходиться суспільству занадто дорого. В торговці йдуть, по його словам, всі гірші елементи населення, що хочуть уникнути продукційної праці; за капіталізму торгівцю місце поруч з лихварем. Існування злочинної групи непродукційних елементів суспільства, на думку Фурье, мусить бути цілком віднесено на провину цивілізації: "Хто зважиться сказати, каже Фурье, що ці бідолашні створіння вийшли-б такими, якими вони нині є, як би вони були поставлені в сприяючі умови життя, коли би суспільство поставилося до них з самого дитинства, як ніжна і запобіглива мати; коли би вони, знайшли виховання, достаток і цікаву працю? Хіба над цими істотами тяжить прокляття? Хіба вони вроджені розбійниками, негідниками і проститутками? Але, як що це так, то в чому-ж їх вина?...."

Після першої йде у Фурье друга вада цивілізації, а власне цивілізація винна в тому, що не вміє утілізувати і тих небагатьох робітників, котрі зайняті продукційною роботою. Не лише в хліборобстві, але й в промисловості дрібне виробництво продовжує існувати, хоч вигоди великого підприємства, що впливають в розподілу праці, повнішої утілізації робітничих сил і капіталу, загально відомі. Найліпшим способом утілізації всіх продукційних сил, на гадку Фурье, було-б звести малі виробничі одиниці у великі. Особливо жахала його рострата людської сили дрібним селянським господарством.

Слідуючою по черві вадою цивілізації Фурье уважав цілковиту відсутність привабливості праці. Людина робить тільки під впливом необхідності, нужди, голода, при чому господарча праця по самій істоті своїй уважається неприємною.

Але робота є неприємною, як що вона прова-
диться з примусу, коли-ж вона відповідає на-
хилу і бажанню, вона може стати за насолоду
і бути продуктивнішою. Мисливець-аматор ча-
сом втомлює себе більше ніж перший ліпший
наймит і не нарікає, бо всі затрачені зусил-
ля відповідали його бажанню. Отже треба, щоб
робітник працював не зпід палки, а з насоло-
ди од виконуваної праці. Далі, Відомо, що пра-
ця власника далеко інтенсивніша від праці
наймита, але виробництво дрібного власника
не дає можливости використовувати придбання
техники. З другого боку велике виробництво
зручніше з боку використання технічних
придбань, але праця по найму звичайно не так
дбайлива, як праця власника. Отже перед ціві-
лізацією стоїть завдання організувати ви-
робництво в такий спосіб, щоби вигоди вели-
кого підприємства, що до техніки, сполучити
з вигодами трудової продукційности дрібних
господарств, завдання, якого вона ще не спро-
моглася розв'язати.

Нарешті, з розгляду капіталістичної ор-
ганізації в цілому виводить Фур'є ще одну
ваду цивілізації. За товарового господарства
обмін вяже окремі господарства в одну ці-
лість. В обміні істнує свобода конкуренції,
жадного загального плану виробництва немає,
кождий дбає про себе, йому немає діла до ос-
танніх. Кінець кінцем виникає не гармонія
інтересів, як твердять економісти, а жорстока
війна всіх проти всіх, збогачування одних,
руйнація других, крахування, кризи, безробіт-
тя... Інтереси покупців протилежні інтересам
продавця, інтереси фабриканта-інтересам ро-
бітників, інтереси громадян-інтересам урядів.
Після цієї критики Фур'є приходить до за-
суду цивілізації, яка "протирічить загальним
інтересам, як окремих осіб, так і народів"...
Він бачить під руками все необхідне, "щоби
досягти ліпшого: землю, капітали, науки, робо-
чі руки"... лише як? На його думку "все пи-
тання зводиться до ліпшої організації ви-
робництва", за що його в числі інших / Сен-Сі-
моністів, Прудона / де-які політики-економі
/ Міклашевський / називають "організатором
праці", і він творить план тої нової сус-
пільної організації.

Було це в епоху після 9 термідора, в епоху

реакції, коли думки противників революції здійснювалися диктаторською владою Наполеона, чому кращим пам'ятником став "Цивільний кодекс Наполеона", збудований на ґрунті приватної власності та свободи конкуренції. Противна течія вважала, що діло революції ще не закінчене, - за проклямованою горожанською рівністю мусить прийти рівність соціяльна. "Серед подібних людей жило переконання, каже Ліхтенберже- / х / -, що бідні були ограбовані на користь богатих, що діло революції було кофісковано богатими на свою користь". "Без сумніву, говорить той-же автор далі, ці ідеї стали підставою, що дала настрої першим французьким соціялістам." Справді, доктрини Сен-Сімона, Сен-Сімоністів та Фурье відбивали опінію цієї другої течії і були протестом на запанувавший індивідуалістичний напрямок у Франції, як ідеї Овена та Томпсона явилися реакцією на англійський лібералізм та манчестерство. Іддивідуалізм господарчого життя ранні соціялісти XIX віку хотять замінити ріжного рода асоціяціями, за що цих соціялістів Шарль Жид називає асоціационістами. Фурье ті асоціяції вважав за собом до як найповнішого задоволення потреб індивіда; він був соціялістом з індивідуалістичним вихідним пунктом.

Релігія і суспільна мораль, так розвиваються гадки Фурье, в звичайному життю завжди протиставляли добрі нахили і страсти людської натури-злим. Признаючи цю вікову мораль в корню невірною всупереч пануючим поглядам Фурье став на тому, що Бог, наділюючи людину потребами і страстями, хотів зробити її щасливою. Фурье, пройнятий думкою про одноманітність всього істнуючого, каже, що подібно Ньютону він одкрив закон тяжіння, √ страстей, який полягає в тому, що страсти людські, вложені від Бога, не уявляють самі по собі чогось злого, а навіть доповнюють одна другу, зливаються, уявляючи в себе ніби струнку ламму згуків.

- / х / -

A. Lichtenberger. *Le socialisme et la Révolution française*, Paris

1899 р., стор. 276 рос. переклад.

Гале Тяжіння

Отже ні одна з них не повинна подавлятися, або лишатися незадоволеною, бо без того не буде гармонії людини, як із собою, так і з Богом. Як-же-ж страсти виявляються в шкідливих для суспільства формах, то це є наслідок кепської організації суспільства, яку треба так змінити, щоби утілізувати всі людські страсти. Розв'язання проблеми він убаचाє не в ізольованому існуванні окремих індивідів, а в гуртовій організації, яка має вилитися в форму груп / 6-7 чол. / в серії, що складають з себе фаланги. Кожда фаланга начислює в собі 200 душ людей, а на чолі її стоїть унарх. Не нахили людини повинні пристосовуватися до суспільного устрою, а навпаки, суспільний устрій мусить бути пристосований до людини, і через те в фалангах мусять знайти собі задоволення всі страсти і потреби людини. Така сільсько-господарська фаланга-асоціація, сполучена з промисловою діяльністю, спільно володіє засобами виробництва, спільно працює і здебільшого сама задовольняє всім своїм потребам, в крайности обмінюючись з іншими фалангами. Фаланга збільшує продукційність праці, зробивши її принадною / *travail attrayant* / для самих працюючих, щоби кожда людина робила лишень для власної приемности і ставилася до праці з таким замилюванням, як нині до забавки, чи спорту. Принадність праці досягається насамперед вибором такої роботи, що відповідала-б індивідуальним нахилам і здібностям людини і по-друге, частою зміною зайнятть. Коли брати досить велику кількість людей, по-між ними, на думку Фурье, нахили і здібности розпреділяються в певному математично-окресленому відношенню. Чим оригінальніший нахил, чим вище талант, тим менше зустрінетесь людей, що їх посідають. - / х / - . Кожда окрема група чи серія складається добровільно, на основі закона притягнення страстем з людей, що мають нахил до

- / х / - Ця, по оцінці Зомбарта, правильна і глибока думка в її приложенню до технічної штуки, "положена в основу диференціяції робочих сил в капіталістичному підприємстві". / "Современний Капіталізм" т. II, стор. 369 / . Напр. на 29 кравців лише один має хист бути закройщиком.

якоїсь галузі праці і так виникають серії садівництва, городництва, хліборобства і т.д. сокупною працею в приемній і естетичній обстановці досягається елемент суперництва, від чого зростає продуктивність. Групи забірають мало часу-, в фаланзі жадне зайняття не може тривати більш як $1\frac{1}{2}$ - 2 год., - і це дозволяє кожному протягом дня до схочу "перелітати як метелик" від однієї групи до другої. Таким чином для підняття продукційності праці крім розподілу зайнять по здібностям притягнутий принцип різноманітності зайнять. Во імя тої-ж цілі в фаланзі будуть використані всі гарні і погані страсти. Нині негативні руйнуючі страсти, в фалангах набудуть творчий і користний для суспільства характер. Так страсть обжорства утілізується в той спосіб, що обжорам доручається поварське діло. Підмітивши, що діти люблять возитися на вулиці в грязі, Фурье радить використати цей нахил, організувавши діточі горди для чистки вулиць і приборки бруду. "Тільки про одну погану страсть забув Фурье, каже Тотоміянц / і від, стор. 127 /, а саме про лінь, котру ніяк не можна утілізувати". Але те, що нині називається лінощами, є протестом людської природи проти неприємної і неестетичної обстановки господарської праці сучасного ладу. Зі зміною її лінєвих не стане.

Фурье противник якої-будь рівності. Він також не хоче того, щоби жінка була рівна чоловікові, але в половому відношенні особи обох полів, що живуть в фаланзі цілком є рівноправні. "Сучасне законодавство, каже він, любовні відносини організує таким чином, що створює загальну брехливість, штовхає обидва поли до лицемірства і тайного протесту проти законів. "В сучасному суспільстві" з числа любовних стосунків взагалі, подружні звязки уявляють з себе лише одну вісьму", але й з цих $\frac{1}{8}$ 99 % подружних пар віроломним потайним способом порушують подружні обовязки", обертаючи шлюб в каторгу чи в "супружню панщину". Такому стану річей він протиставляє инший абрис стосунків між чоловіком і жінкою. Виходячи з того, що кожда страсть і кождий інстинкт є річчю доброю і навіть згідною з волею Бога і приймаючи на увагу, що як скрізь, так і у взаємних відносинах полів також му-

сильно бути ужитий принцип різноманітності, у Фур'є не ставиться ніяких обмежень любовній страсті, подружні пари так само легко сходяться, як і розходяться. Така ідея, будучи перейнята сен-сімоністом Анфантаном, привела до розкладу і занепаду Сен-Сімонізму з одного боку, з другого-ж, та сміливість в міжполових стосунках, "позоставляючи далеко позад себе вільне побрання, каже Ш. Жид, / і від, кн. II, розд. III, II / спричинилася до здискредитування цілого фур'єризму". Позаяк родинних союзів немає, то народжені діти мали виховуватися не батьками чи матерями, а спільно, такими особами, що по своїм нахилам є педагогами. Старий холостяк Фур'є хоч сам не мав і не любив дітей, але багацько присвятив справам їх виховання, а його учень Фребель в 1847 році поклав початок відомим діточим садкам *Kindergartenes* /.

Щоби уникнути витрати часу од частоті зміни зайнят і короткості сеансів праці, свої фаланги Фур'є оселює так, що житло фаланг, цим багатоповерховий спільний будинок, фальянстер, вміщаючий в собі все населення, загалом до 2000 душ, стоїть в центрі спільного маєтку в 400 гект., від нього близько до всіх пунктів праці; за яких 10-15 хвил. мешканець фаланги приходить на місце праці; критими переходами фальянстер сполучено з майстернями, стійлами скотини і т.д. фальянстер, це-щось подібне отелю, де кождий, являючись власником продуктів своєї праці, може зайняти собі помешкання в залежності від нахилів і засобів, навіть в кілька кімнат, де кождий одягається, як хоче, коли йому не сподобається загальна їдальня, може обідати у себе в хаті. Про жадний комунізм тут не може бути й мови. Всі живуть під дахом одного будинку, котрий збудувати, розуміється, дешевше, ніж як-би на ту-ж кількість населення заходилися будувати для кождої родини окремі хатки; його можна з меншою такою затратою праці обслуговувати. Такою формою будівництва і потім обслуги Фур'є за-побіг сучасним кооперативним будівлям паєвих квартир і потім кооперативної їх обслуги. Фур'є не був комуністом, його фальянстер не має дати рівенства людського, а тільки забезпечував своїм поодиноким членам безбідне існування. Говорачи якомсь про Овена, Фур'є негативно

ставився до його догмату комуністичної спільності, уважає той догмат настільки нужденним, що він "не заслуговує навіть на поборювання". Фурье свідомо стоїть за маєткову нерівність, бо вона робить суспільство більш різноманітним, творить контрасти, так необхідні для насолоди життям. З захованнем нерівності, яка ніби то, по виразу Фурье "лежала в планах Божих".... збудована ціла фаланга. Спільне використання будинку і поземельної площі мало провадитись без розподілу їх між окремими членами, а витворений продукт поділявся у власність. Це, як також глибока критика капіталізму, наближають його до соціялістів, які його вважають за свого, хоч до такого принципового питання, як загальне скасування приватної власності і на витворений продукт та засоби споживання Фурье ставився негативно. В своїй праці "*Nouveau Monde industriel*" / стор. 473 / він про Сен-Сімоністів так каже: "Заклик нині, в ХІХ віці, до знесення власності і спадкоємства є божевіллям, на котре що найбільше можна хіба здвигнути плечима."

Для здійснення свого фаланстера Фурье дбає всіма способами, щоби притягти кошти капіталістів. Але дивіденд має виплачуватися не у відношенню до високости акцій, як це буває в нинішніх акційних підприємствах. Фурье з маси продуктів, створених в фаланзі, без жадної мотивіровки Фурье майже ніде нічого не доводить, лише передрікає, одводить: на долю капіталу $4/12$, праці $5/12$ і хисту $3/12$ частини зиску. З цього виходить: по-1, що в обсязі розподілу продуктів і тільки в цій області Фурье не дозволяв виявлятися індивідуальній свободі, по 2/ виходить, що Фурье не тільки визнавав капітал, але й ставив його майже нарівні з працею. За останню кожний член фаланги одержує певну платню, яку витрачає, як хоче. Завдяки високій продукційности праці в фалангах винагорода за працю перевищує потреби прожиття і в руках працюючника стає капіталом. В фаланзі через те кожний може стати капіталістом, являючись одночасно і робітником. Відносно капіталу, розходячись з соціялістами, в своїх поглядах Фурье наближається до тієї системи, що нині англійки називають копартнершипом. За останньої системи

робітник бере участь в зисках не тільки завдяки своїй праці, але-ж яко пайщик ще й своїм капіталом, а іноді ще й завдяки своєму хистові, коли-б на пр. його обрали-б на роль керownika.

Фурье взагалі не думав про боротьбу клас, він навпаки хотів би погодити інтереси капіталіста і робітника на основі співробітництва розуму, праці і капіталу і подібна утопія, говорить Ш. Бид / і від, § 3 /, поділялася цілою робітничою класою Франції протягом ХІХ століття, аж доки марксистський соціалістичний напрямок поволі не витіснить таку гадку.

Істота соціального питання для Фурье полягала не в нерівності розподілу майна і витворених дібр, а в хибах організації виробництва. Отже многостороння продукційна хліборобська община / фаланга /, що все вироблятиме для себе, тільки лишками обмінюючись з сусідніми общинами, має всі ті хиби виробництва виповнити. Фаланга, в протилежність одрубному господарюванню, має дати величезну економію на силах, часі, знаряддях продукції, дасть можливість зросту багатств, в наслідок чого бідняки зможуть задовольняти свої потреби не гірше, ніж тепер богачи, а життя на лоні природи разом з усіма поліпшеннями побуту дасть середню довготу людського життя в 140 років. Фурье переконаний, що життя в фаланзі буде принагідним навіть і для богачів. Фанатично переконаний, що його фаланга є як найбільший винахід часу, в своїй уяві Фурье малює собі, як фаланги без чийогось примусу, лише силою своєї заразливої чарівності поволі покривають собою всю Європу і весь світ з центром в Константинополі. В світі запанує по його виразу доба "соціантізму", коли держава і сучасні міста зникнуть, натомість істнуватимуть свободні фаланги, що житимуть в соціальних палацах-фаланстерах. Доба соціантізму, мов сучасна нам соціалізація є переходовою до ще вищого щаблю розвитку, до епохи "еденізму" / раювання /, повного нічим необмеженого щастя і повсякчасних людських радощів. Йому й на думку не приходили всі ті труднощі, які могли перешкоджати здійсненню його мінімуму-соціантізму, а потім максимуму-еденізму.

На його гадку варто було лишень знайти потрібну суму грошей. В повній вірі, що ті гроші не можуть не знайтися Фур'є звертається з закликом до богатих людей, наївно упевнений, що в призначену ним в оповістці часопису годину дня, до нього, бідняка, живучого в мансарді / горіще з вікном /, з'явиться якийсь добродій людства, мільонер і дасть в його розпорядження гроші на заведення фаланстера.

Маден з капіталістів, розуміється, не прийшов, але все-ж палкий заклик з вірою в діло знайшов собі відгук. Навкруги Фур'є починають купитись його ученики. Між ними був один, що мав великий маєток. Він запропонував його під фалангу, почали було будувати фаланстер, але справа спинилася не дійшовши кінця. Успішніше перейшла спроба другого учня Годена, власника великого металургічного заводу, віданного в 1859 р. на вільготних умовах асоціації робітників. Цей "фамілістер" став спільною власністю робітників, що діяють між собою зиски в згоді з правилами Фур'є. До фабрики посеред гарного парку відносяться великі мешкальні будинки, цілі робітничі палаци, також школи, дитячі огороди, театр і товариство споживачів. Той заклад є й досі місцем кооперативного прочанства. Розуміється фамілістеру далеко до фаланстера, як дійсності не близько до мрії, але "дійсність на те й існує, щоби подрізувати крила утопіям". Крім цієї спроби, було ще багатько випадків здійснення ідеалів фаланстера крім Франції в Алжирі і головним чином в Америці, в пятидесятих і шостидесятих роках XIX віку, коли їх повстало біля 40. Але на них, існуювавших дуже не довго, ми не маємо часу спинятися.

Загалом вплив Фур'є був сильніший ніж Сен-Сімонізму, він ще досі має собі послідовників. Серед найвизначніших провідників Фур'єризму значиться Віктор Консідерант, що в своїй книжці "*Doctrines Sociales*" / 1834-1844 / дав найліпший виклад системи Фур'є. Під час революції 1848 р. Консідерант висунув жадання "права на працю", як необхідного рівноважника до "права власности", жадання раніш висловлене через Фіхте і яке впливало з філософії Фур'є. Коли суспільна організація частину своїх членів позбавляє

таких "природних прав", як право користуватися землею, вільного полювання, рибальства, пастівництва та збирання овочів, - то, думав Фур'є, в обмін за те вона повинна гарантувати їм якийсь еквівалент, котри є право на роботу. "Вплив фур'єризму сягав далеко за межі Франції, одбившись, наприклад, на думках тих російсько-українських революціонерів першої половини ХІХ віку, що відомі по судовому процесу Петрашевського / 1849 р. / . Герцен виявляв горячу симпатію до фур'єризму. "Фур'єризм, казав він, розуміється, глибше всього розкрив питання про соціалізм". Захистником ідей фур'єризму в Росії був Чернишевський. В своїм романі "Что дѣлать" він прямо, в четвертій сні Віри Павловни-змальовує Фалянстер. Коли не правовірним соціалістом, - чого для того часу не можна було сподіватись, то попередником соціалізму / його федералістичної галузі / Фур'є у всякому разі може бути названий, з можливим впливом на Маркса. У Фур'є находимо, що "... суспільні богатства все більше концентруються в руках великих власників...., бо дрібна мануфактура чи фабрика не можуть боротися з великою мануфактурою чи фабрикою...., теж дрібне хліборобство з великим....; всі відкриття наук і штуки суть фактично монополією богатих клас, що постійно збільшує могутність тих клас"..... Пізніше хіба не цю-ж схему ми зустрічаємо у Маркса власне, що до законів розвитку капіталістичного господарства. Далі. Фур'є з повним правом може бути признаний як не батьком, то у всякому разі предтечою кооперації. Розуміється, його Фалянстер, ставший символом всього нездійсненого, далекий від сучасних форм кооперації, але все-ж продукційні і споживчі французські кооперативи де-які риси своєї організації позичили у Фалянстера. Під кінець життя Фур'є замість своїх далекосяглих мрій запропонував враз так зв. сільські комунальні контори, що одночасно, по словам Тотоміянця / і від, стор. 129 / мали виконувати "функцію кредитового кооператива, споживчих товариств і сільсько-господарських, підходячи близько до сучасної кооперації". Тому, що програм комунальних контор гарантує лишень мінімум існування, Фур'є

Уточнений до зр'яскення

назвав запроєктовану організацію іменем "гарантізму". Нарешті, Фур'є показав людськості новий шлях незалежного від державного втручання і помочи держави самостійного розвитку суспільства в формі організацій, груп чи асоціацій. За те, що він був переконаний в тому, що держава мусить зникнути, дехто й з анархістів уважає його за свого предтечу хоч од них відрізняється він тим, що фалангу все таки вважає необхідною організацією, тоб-то стоїть за певно означену суспільну організацію праці в яку мусить обов'язково увійти кожний індивід.

Довго був Фур'є предметом глузування і лише в останні 20-30 років зачинає привертати собі симпатії і пошану навіть од фахових економістів: "геніальним мислителем" напр. вже називають його у Франції Леруа-Больє, а у нас Туган-Барановський.....

XX. РОБЕРТ ОУЕН / *Robert Owen* 1771-1858р.

Англiк Оуен жив одночасно з французом Фур'є. Вони були ровесниками, але жадного взаємовпливу між ними в обсязі духовної творчості не було. Навіть більше. З нетерпимістю релігійних сектантів один відкидає концепції другого. Фур'є надбало-призирливо говорить про системи Сен-Сімоністів та Оуена, а Оуен в свою чергу не звернув жадної уваги на систему Фур'є і всупереч дійсності не вважав, що між ним і Сен-Сімоністами є яка будь близькість. Справді-ж між ними багацько спільного, насамперед у негачії запанувавшого після французької і промислової революцій капіталістичного ладу, а потім і у позитивних концепціях. Між Фур'є і Оуеном внутрішня близькість полягає насамперед в ідеї кооперації, до якої приходять вони по різному розуміючи цілі життя. Ідеал Фур'є-у високій життєвій насолоді епікурейця, ідеал Оуена-в христіанському відреченню аскета. По своїй безкористній відданості інтересам страждучого людства Оуен уявляє з себе найсимпатичнішу постать на протязі ХІХ віку. Сучасний суспільний устрій здається йому

домом божевільних, над яким він все задумувався і працював, щоби обернути його таки в дім розумних. Для того він, сам ставши мільонером-фабрикантом і капіталістом, намагається усунути капіталізм і висловлюється за усунення системи, опертій на найманій праці, за соціалізм і навіть комунізм. Глибоко досвідчений практик в обсязі промислового, признана діяльова людина, виступає перед сучасниками, як крайній утопіст.....

Син дрібного ремісника з графства Валійського з юнацтва добуває собі засоби до прожиття як простий робітник. Завдяки виключному хистові швидко досягає матеріального успіху, набуває невелику власну папіропрядильню. Знайшовши новий спосіб до обробки грубої американської бавовни він в двадцять літ од роду виступає в ролі управителя великої папіропрядильні, а в 26 літ ми бачимо його вже як співвласника, - один з кампаніонів був відомий ідеолог утилітаризму Бентам, - і директора величезної папіропрядильні в Нью-Ланакрі в Шотляндії. Від початку його діяльності в Нью-Ланакрі і до смерті, яка прийшла на 87 році, життя Оуена розпадається на два виразно відмінних періода. Перший період приходить на 1797-1817 роки, другий на -1817-1858 р. Весь час суспільно-філософський світогляд Оуена пройнятий палкою вірою в натуральний порядок речей, "*ordre naturel*", в добру з роду людину і в істнування доброго також по самій природі ладу суспільного. Цей "*ordre naturel*" мусить бути здійснений там, де штучні перешкоди не мішають людям ставати один до другого в натуральні відносини. Для свого часу ті штучні перешкоди він убачав : а/ в недоброму вихованню людей і б/ в ненормальному, повному вад, оточінню, в котрому живе сучасна людина. Отже для здійснення прекрасного "*ordre naturel*" необхідно досягти ліпшого виховання людей то по-перше, а ліпшого осередку по-друге.

В перший період життя він надає більше значіння вихованню, він "едукціоналіст", бажаючи вихованням найперше молоді, досягти змін в суспільстві. Яке величезне значіння надавав він вихованню, можна судити по тому, що його називав він другим народженням, він зви-

чайно говорив, що коли-б йому дана була можливість виховати дітей на всій земній кулі то через те змінився б цілий побут людських суспільств в бік загального братерства і солідарности інтересів. З такими думками опинився Оуен на чолі типового фабричного підприємства кінця XVIII і початку XIX віку, де працювало 1300 дорослих робітників-суспільних одкидьків, бо на початках фабричної промисловости порядному робітництву фабрика здавалася пеклом, де залізні машини гублять душу і тіло робітника, і вони уникали праці на ній, і поверх того, де працювало біля 500 дітей, здебільшого куплених з приходських притулків і робітничих домів, в повному зміслі слова білих рабів. Вся ця маса працюючих, до неймовірности деморалізована бідністю та вадами, втягнута в пияцтво, крадіжки та розпустство, що складалася з чоловіків, жінок і дітей аж до п'ятилітків включно, жила збита в брудних фабричних касарнях і була предметом визиску капіталіста, суміжних крамарів та шинкарів, платячи визискувачам з одвертою зненавистю. Під неї з перших же кроків попав і Оуен. Працючі поставилися до нього як до свого злішого ворога, він же пройнятий любов'ю до страждучих тримає себе до них як найщиріший приятель і береться за реформи, досягши в два роки реєричних успіхів. Випереджаючи робітниче законодавство на ціле півстоліття Оуен скорочує робітничий день для дорослих з 17 годин до 10 год. на добу; одмовляється приймати до роботи дітей молодше 10 років і закладає для них школи, що вперше мали характер цілком світський; зносить розповсюджену тоді систему суворих кар і шрафів; дбає про пенсії для старих, про каси взаємодопомоги. Для робітничого населення будує зручні помешкання, з перших рук закупає для нього предмети домашньої потреби; коло фабрики відчиняє крамниці і склепи, де працівники могли по собівартости знайти всі необхідні продукти з невеликими приплатами на покриття видатків по адмініструванню. Для холостяків заведено було спільні харчевні. Нарешті, робітники були притягнені до участі в прибутках підприємства. Все це привело до повного переродження робітничого

населення, до підняття морального і інтелектуального рівня, п'янство і злочинство припинилося, добробут робітництва побільшився. Але що всього цікавіше, так се те, що сі експерименти ніскільки не пошкодили комерційному боку підприємства. Придбана в 1789 р. Нью-Ланакрська фабрика за 60 тис. ф. стерл. в 1812 р. вона оцінювалася вже в 200 тис. ф. с., даючи зиск в розмірі 12 % на капітал. Правда новіший біограф Оуена Подмор- / х / - комерційний успіх фабрики ставить в залежність не стільки від організаторських здібностей Оуена, скільки від тих надзвичайних прибутків, які взагалі мала тодішня англійська промисловість. Але так чи інакше на досвіді Ланакра було доведено, що людяне відношення до робітників, їх родин і дітей економічно було вигідним і для підприємства. Оуену якийсь час здавалося, що він знайшов певний шлях від дому божевільних до будівлі розумних. Слава Нью-Ланакра лунала по цілому світу. Його фабрика стає місцем палігримства для аристократів і коронованих осіб. Між останніми значиться великий князь Микола Павлович, пізніше російський цар Микола I, прозваний за катування народу "палкіним". Здивований успіхами Нью-Ланакру і чуучи про бідування робітничого населення, яке тоді з'ясовувалося надмірним розмноженням, він запропонував було Оуену з двома мільонами робітників переселитися до Росії, що було категорично відхилено. Що-року одвідувало фабрику до 2000 осіб, щоби подивитися на "виключний випадок умілого погодження інтересів робітників з вигодами підприємця". Оуен в цей перший період своєї діяльності проповідує серед заможних верств систему патроната їхнього над робітництвом, в підприємцях хоче бачити виховувачів народу, забуваючи, що вони не схожі на нього, що він був винятковим білим голубом в чорній зграї граків..... Але інших таких фабрикантів як Оуен не знайшлося, до його поглядів не схилився жаден з підприємців. Розчарувавшись в добрій волі володіючих клас Оуен пробує звертатися в деталічними доповідями до урядів Європи та Америки, виступає в 1818 р. на Лондонському

- / х / - Подмор R. Owen, 1906 р. - се найповніша біографія Оуена.

конгресі перед представниками Священного Союзу з докладом, в якому доводив, що завдяки машиновим винаходам можна створити стільки богатств, що всі члени суспільства можуть жити не бідуючи, та вказував на небезпеку пролетаризації, а могутню роль виховання. Оуен знайшов де-яку підтримку в урядів, насамперед в англійському уряді, спричинившись до появи закону 1819 р., яким встановлено мінімальний вік для працюючих на фабриках дітей в 9 років. / Оуен домогався, щоби мінімум не спускався менше 10 літ. / Хоча істнували і раніш закони, регулюючи працю на фабриках, але тому, що не мали серйозного практичного значіння, власне з закону 1819 р. починається фабричне законодавство Англії, що завершилося білем про 10-годинний робітничий день 1847 року. Одначе недостаточна підтримка його ідей урядами і розчарування від фабричного закону, як також релігійні розходження з компаніонами по своїй фабриці приводять Оуена до занедбання ідеї патронату. Сю ідею продовжували в Англії Остлер, Шефтсбері, Кінгслей, Морис та інші так звані християнські соціялісти. В самого-ж Оуена назрівав перелом до другого періоду його життя.

На перший період його діяльності припадає його праця "*New view of society or Essays on the principle*", або "Новий погляд на суспільство, або етюд про зложення людського характеру" / 1812-1814 р. / . В супереч загальноприйнятій думці, що людина сама складає свій характер, Оуен стоїть на тому, що по природі людина не є ні доброю, ні злою / *tabula rasa* / і постійно повторює тезу, що сама людина не створює і не може сама створити свого характеру. Навпаки, характер людини завжди і без жадного виключення складається під впливом умов її життя та виховання, сама-ж людина при тому відограє пасивну роль. Як Оуен мав певний вплив на робітничий і з'осібна чартистський рух Англії, так утілітаризм Бентама, компаніона по фабричному підприємству. Отже по Оуену людина пристосовується до суспільного осередку створеного через виховання, законодавство, суспільні установи. Змінюючи осередок змінюємо і людину. Коли людина є витвором

Господиного прирідка Оуен, відбився в наведеній меті

осередку то незрозумілим є в який спосіб могла-би вона змінити той осередок, питає Шарль Жид, вказуючи на *réalité sociale*, що лежить в основі такого розміркування. Одначе заслуга Оуена в тому, що він один з перших звернув увагу на значіння виховання і зовнішніх умов життя в ділі зложення людського характеру. Пізніш Д.С. Мілль указуватиме на необхідність особливої науки-"етології", що повинна досліджувати всі умови зложення "суспільного типу" людини, науки досі все-ж не існуючої. Коли потім характер людини складається виключно під впливом соціальних умов, а не по своїй волі, то з погляду морального як наслідок детермінізму повинно відхилити яку-будь відповідальність людини, відхилити заслуги чи вину, похвалу чи догану, нагороду чи кару, бо людина може бути тільки такою якою вона є. Такі розумовання мають велике значіння для науки карного права. Знов-же з погляду господарчого концепція детермінізму, як слушно каже Ш. Жид, провадить до необмеженої рівності, до віднагороди згідно з потребами, а не по здібностям. Бо яка рація дужче винагороджувати вищу інтелігентність, енергію, або працьовитість, скоро вони є тільки ділом випадку і незалежних ні від кого обставин? Через це оуенівські общини як побачимо далі, були оперті на комуністичних засадах. -/ х /-.

Тяжка промислова криза в Англії покликала до життя в 1817 р. парламентську комісію допомоги потерпівшому населенню і боротьби з пауперізмом. В сю комісію, зложену з найвідоміших діячів, було закликано і Оуена. З цього часу приблизно розпочинається другий період в діяльності Оуена, коли для здійснення "*organisateur*" він вважає необхідним вже змінити цілий осередок, в якому живе людина. Він стверджує, що ті хиби суспільного ладу, від усунення яких залежить все, не природжені людині, а вирости з певної системи, власне з капіталістичного ладу. Система ця створена людьми, а не є продукт незмінних законів природи і люде-ж її повинні усунути. В такої активної людини, як Оуен, думка негайно переходить в діло і перед комісією він виступає з грандіозним пляном перебудови всього господарчого ладу на інших підставах.

-/х/- Ш. Жид і Ш. Рист ., івід, кн. II, розд. III, про Оуена.

Замість того, щоби даремно утримувати пауперів, ще дужче їх деморалізуючи, Оуен пропонує стати на шлях систематичної організації праці пауперів, заклавши "хліборобські і мануфактурні общини єдності і взаємної кооперації". Члени кожної общини, загалом не більше 1500 душ, повинні жити в одному будинку і власними силами та гуртом обробляти землю, передаючи вироблений продукт в распорядження общини. Кожда родина одержує з общинного дому собі особливу квартиру, одержує обід зі спільної кухні. Вимагають від своїх членів по їх силам і здібностям праці, за те з свого боку община гарантує кожному членові утримання, при чому діти з трьохлітнього віку мали виховуватися спільно. Перевага виробництва у великих людських групах і споживання будуть так значні, що Оуенові здавалося безсумнівним повільне заступлення кооперативними общинами пануючої системи найманої праці. Плянана організація стане на місце свободної конкуренції. З організацією господарства по типу продукційно-споживчих асоціацій підприємський прибуток лишиться в руках членів асоціацій, наймана праця зникне. В цьому проекті Оуен вже виступає не як гуманний фабрикант, а по нинішній класифікації, як комуніст і через те, що по його проекту господарською одиницею мала бути не держава а порівнюючи невелика община, він представляється федералістичним комуністом. Вступ в общини мусів бути добровільний. Жадного примусу. Оуен гадав, що треба тільки людям проповідувати правду і красу нового ладу і того вистарчить, щоби здійснити його. Знання тягне за собою бажання і можливість здійснення. Знання може охопити людей з прудкістю блискавиці і новий лад може прийти в світ несподівано, яко тать вночі. За нього бо всім стане ліпше, виграють навіть роботодавці завдяки тому, що життя в новому світі стане щасливіше, чарівніше, чище і вище сучасного, отруюючого істнування навіть богатих людей. Про те, що люде, навіть зрозумівши суть нового ладу, могли його не захотіти, або захотівши, не зуміли-б здійснити той чарівний Оуенів лад-про все те Оуен не думав. Ради здійснення своїх ідей Оуен агітує на письмі, на мітінгах, серед парламентських депутатів. Одначе його проект англійський уряд відхиляє. Новий характер його діяльності змінює

суспільне до нього відношення. Попередній авторитет здібного фабриканта і дивного реформатора зникає, в ньому починають убацати не практичну людину, заслуговуючу на довіря, а шкідливого мрійника і революціонера. Попередні друзі стають його ворогами, що обкидають його лайкою і брехнею. Між Оуеном і передовим суспільством виростала непересяжна глибока прірва. Упертий Оуен силкується здійснити свій проект шляхом приватної підписки і також невдало. В рідній країні не було місця приложенню ідей Оуена.

У випущеній в світ 1820 р. праці "*Book of the new moral world*" / "Книзі про новий моральний світ" / він налічує 18 причин, що роблять існуючий порядок нещастем людського роду. З них першою є релігія, які мусять замінитися єдиною релігією обов'язку, що полягає в досягненню людиною своєї цілі особистого щастя і добробуту своїх співгромадян. Другою - уряди всего світу, якої будь форми чи назви, 3/ професії цивільні і військові, 4/ грошова система всіх країн, 5/ купівля і продаж ради одержання прибутку, 6/ боротьба інтересів цивільних і військових, індивідуальних і національних, 7/ сучасна система продукції та розподілу богатства 8/ як також уложення людського характеру і т.д. Признаючи, що до панування цих причин привела темнота людськості, до миру і щастя він показує шлях через виховання людей, маючи на увазі п'ять основних фактів людської природи, що в сумі своїй дають закон пристосовування людини до осередку. Щоби настали вищі люди Оуен домагається створення вищих зовнішніх умов. Що саме він розуміє під цими останніми довідуємося з його другої праці "*Explanation of the causes of distresses etc*", або "З'ясування причин, що викликають нещастя між цивілізованими народами і засоби до їх усунення" / 1823 р. /. Завданням суспільства, на думку Оуена, є поліпшення фізичного, морального і інтелектуального стану людскості і в такому постачанню всіма благами, щоби було найменше страждань, а як найбільше задоволень. Нічого подібного немає в сучасному суспільстві, що своїм завданням уважає придбання богатств, а не щастя людей, від чого приходимо до бідності, вад та терпіння. Ілюструється ця думка на сучасній йому

організації промисловості, що базується на а/одержанні прибутку в ціні, поверх витрат виробництва, б/ на дрібному розподілі праці, в/ на суперництві індивідуальних інтересів. Впровадження машин і викликаемі ними кризи роблять неможливим прибуток. Розподіл праці обмежив і тим ослабив фізичні і розумові здібності людей. Суперництво інтересів, творячи загальне протиріччя, порушує реальні інтереси всего суспільства і окремих індивідів. З появленням винахідів люде почали задовольняти свої потреби з меншою затратою праці, в наслідок цього з'явився цілий ряд штучних потреб, наступила нова ера промисловості, розвивається торгівля, а з тим індивідуальний прибуток стає движучою страстю суспільства, страстю нижчого порядку. Місце мудрости займають хитрощи і обман. Все скеровано до деградації людського характеру. Всі почувають, каже Оуен, що далі йти в тому-ж напрямку неможливо і що треба щось зробити. Але що? Правда, каже Оуен, полягає в тому, що прибуток в ціні може одержуватися тільки тоді, коли попит дорівнюється, або перевишає пропозицію. Реальний же інтерес суспільства вимагає щоби пропозиція була завжди більше попиту. За системи-ж боротьби індивідуальних інтересів не можна-ж сподіватися щоби існувало стремління тримати пропозицію вище попиту, бо в такому разі зникне прибуток і вся капіталістична система втратить рацію. Звідси стає ясною перевага єдності інтересів над їх боротьбою і необхідність наукової організації виробництва в згоді з двома принципами: 1/ щоби окремі групи з'єдналися в кооперації для виробництва власною працею і 2/ щоби кооперації мали своїм завданням пропозицію завжди тримати вище попиту. Оуен уявляв можливим переход всього суспільства до подібного роду кооперацій. Як і для Фур'є, для Оуена держава не потрібна і підлягає скасуванню, точніш, розпаду на ряд незалежних одна від другої общин. В общинах Оуена, як і в фалангах Фур'є, сільське господарство сполучається з промисловою працею. У Фур'є центром фаланг є фаланстер, в Оуена життя общин скупчується в величезному центральному будинку, навкруги якого містяться майстерні, службові будівлі, сади і ниви, що обробляються общинниками. Як і Фур'є Оуен принципальний про-

тивник всякого примусу. Вступ в общини добровільний, в самій общині жадної примусової влади! Навіть виборної. Урядування збудовано з ціллю уникнути навіть виборного правління. Всі члени общини, з населенням від 500 до 3000 душ, поділені на вікові групи. Всі діти до 15 літ одержують однакове виховання, з 15-20 літ починають брати участь у виробництві, найдіяльнішими виробниками є група у віку од 20-25 літ. Група від 25-30 л. зберігає і розпреділює продукти; люде 30-40 років дбають про правильний хід виробницької діяльності і споживання, про внутрішню організацію общини, також про родину. Жінки користуються повною рівноправністю, шлюб цілком вільний, і люде будуть сходитися і розходитися тільки по взаємним симпатіям; виховання дітей лежить на общині. Група від 40-60 років відає зовнішніми справами, в тому числі організацією обміну лишків з другими коопераціями. Обмін мав провадитися з розрахунку вложеної в продукт праці. Така організація давала можливість в залежності від віку приймати однакову участь у справах общин і непотрібно було особливого уряду. Між фалангами Фурье і общинами Оуена багацько спільного, але не треба забувати і різниці. Насамперед фаланга Фурье організація більш-менш соціялістична, спільність дібр не сягає далі знарядь і засобів виробництва, в той час як община Оуена має виразно комуністичний характер, не лише засобами виробництва, але й всіми продуктами, що вироблялися в общині, її члени володіють спільно, з рівним правом на споживання. Оуен виходив з плястичної мінливости людської природи і ціль суспільних реформ убачав в зміні людини, в створенню нової людини більш відповідаючої ідеалу. Фурье-ж був переконаний в незмінности основних якостей людської природи і тому не характер людини мусить пристосовуватись до суспільного ладу, як гадав Оуен, а навпаки, суспільний лад повинен бути пристосований до незмінних властивостей людського характеру. Фурье великий мрійник і фантазер, в своїх фалангах він скасовує будь-яке почуття обовязку, цеї, по виразу Туган-Барановського, соціяльної вездечки, яка нині вводить в береги руйнуючу силу людських страстей, у нього все робиться лише во імя безпосередньої насолоди.

Його фаланга буває радістю і веселошами, що заповнюють життя відганяючи всяку думку про мораль. В одрізнення від свого французського колеги англік Оуен, вже в силу національних особливостей, володіє в далекій мірі здоровим зміслом. Його натура розмірковуюча і духом розміркування проінняті його пляни. Він хоче мати людей добродійними, а раз суспільні умовини тому перешкоджають, їх треба зміняти. В приватній власности, основі сучасного суспільного ладу, криється господарський егоїзм, себелюбство, що є корінем всіх інших вад. Отже приватна власність мусить бути скасована, а з нею і інші причини суспільної нерівности бо вони є джерелом заздрощів і ворожнечі. В Оуена все логічно і аж до скуки послідовно.

Перекоаний в доцільности свого пляну суспільної будови і не знайшовши йому співчуття в Англії, він рішив на свої кошти заснувати комуністичну колонію в Новому Світі, вільному від заскорувлих традицій Світу Старого. Він їде до Америки, викладає свої погляди в ряді лекцій перед вибраною публікою та державними мужами Сполучених Штатів і в штаті Індіана від релігійної комуністичної секти рапістів набуває в цвітучому стані маєток "Гармоні" в 6 тис. десятин, в якому вже були фабрики, лісопильні і інші промислові заклади, переіменовує його в Нью-Гармоні і в 1824 році засновує "Нью-Гармонійську общину рівенства". Запросивши через відозву всіх бажаючих почати нове життя, Оуен скоро набрав до 1000 чоловіка з людей без жадного підбору, часом загнаних туди житевими невдачами; мало було охочих до чорної праці, були лодарі і тунеядці, нехватало фаховців певних рукомисел. Праця чергувалася з задоволеннями та політичною деклямацією. Відразу община розпочала своє життя на звичайних окремих родинних господарствах. Правда, був зроблений спільний sklep, куди учасники віддавали вироби своєї праці і звідки кождий у відношенню до засвідчених послуг мав одержати те, в чому почувалась потреба. Од цього поволі мали перейти до системи рівности безвідносно до виконаної праці. "Був то зрештою поступ, каже Шарль Жид, якого наслідком було роспад колонії протягом шости місяців." / Ш. Жид, івід/. По думці других дослідників причиною занепаду цієї спроби був випадковий склад учасників, завдяки чому виявилася така низька продукційність, якої не вистарчало на утримання членів общини. Так чи инакше, через два роки після

заснування, в 1827 р., Нью-Гармонійська община була зліквідована. Намісць рожевих мрій зреформованим зовнішнім соціяльним осередком вплинути на зміну в характері окремих людей, створити осередок, який міг би відродити людину, Оуен чув по своїй адресі лайку роспушених на всі боки, несправдивших надій, общинників.

Невдача американського експерименту одна-че ніскільки не знеохочує його в намірах перетворення існуючого ладу на інших підставах. Він знов береться змінити суспільний осередок через скасування на цей раз зиску. В зискові убачав він не тільки просту несправедливість, позбавляючу робітника права на повний продукт праці, але, як всі економісти і соціалісти того часу, перебуваючи під сильним враженням великої кризи 1815 р., в зискові убачав він також і причину криз. В своїй критиці капіталістичного ладу Оуен, йдучи за Мальтусом, що перший науково ставив питання про можливість загальної товарової перепродукції, висловлював думку, що зріст продукційних сил за неправильного розподілення, коли працюючим класам припадає все менша доля загального виробу, викликає кризу. -/х/-. Набуття, цей рівноважник пропозиції, відстає проти витвору своєї праці. Але зиск реалізується за посередництвом грошей. В такому разі причиною бідності і інших лих в суспільстві є гроші. А вже раніш, в 1820 році *Report to the County of Lanark* / Оуен висловив гадку, що в історії обміну було три стадії: 1/ натурального обміну *barter* / по трудовим цінностям продукту, 2/ стадії комерційного обміну, коли виступило особливе мірило, що має свою власну цінність, і люде зовсім забули про натуральну міру-працю; нарешті третя стадія наступить, коли монопольне мірило з золота і срібла буде відкинута, а обмін стане також справедливим як і на першій стадії. Останнє може здійснитися хоча-би за допомогою трудової папірової ноти. Отже напрошувалася думка усунути бідність через організацію безгрошового обміну. В тому-ж напрямку впливали на Оуена і його учні, особливо

-/х/-Ся думка ляже в основу всієї системи Родбертуса.

Томпсон. Сей останній виходив з хибної гадки Родбертуса, що в нашій системі господарства продукти міняються на продукти. Попит викликає пропозицію, являючись в свою чергу нічим другим як теж пропозицією; тоб-то продукти обмінюються на продукти і тому загальна перепродукція неможлива. Він доводив, що варто тільки забезпечити за кожним право на повний продукт його праці, дозволити кожному працювати над чим угодно, скільки вгодно часу і дозволити свободу обміну продукту, як народне господарство саме прийде в стан рівноваги, жадних крив не істнуватиме. Отже з ціллю організувати безгрошевий обмін у вересню 1832 р. Оуен стає на шлях заснування в Лондоні першої "Біржі трудового обміну - *National Equitable Labour Exchange*", тоб-то установи, де кождий виробник може передати для збуту свій вироб а натомісь одержати потрібні йому продукти. Всякому було дано право принести на біржу товари, які біржа береться збути. За зданий виріб платилося не грішми, а трудовими білетами / *labour notes* /. Кожда така нота чи білет означала, що на біржу прийнято якусь кількість товару, який спочатку оцінювався на звичайні гроші, а потім це переводилося на години праці з розрахунку шість пенсів за одну годину праці, тоб-то на трудові вартости і на ноті означалося, скільки робочих годин містилося в данному товарі. В обмін на трудові бони поставщик товару може купити на біржі инший потрібний йому товар рівної трудової вартости. Такою організацією, зближаючи між собою виробників з виробниками і усуваючи жадне посередництво прибуток касувався. Збут всіх товарів організовувався без помічі звичайних грошей на основі цін, приведених у відповідність з трудовими цінностями товарів. Оцінка товарів мала робитися згідно їх трудових цінностей. Останне, як слушно відмічає Ш. Жид не пасувало до комуністичного ідеалу з девізом: "кождому по його потребам", тому, що оті бони праці означали очевидячки: "винагороду, пропорційну до праці, виконаної через кожного". Оуен і сам здавав собі в тому справу, але нещасливий експеримент з комуністичною общиною в Нью-Гармоні

-/х/- Туган-Барановський їх називає-робочими біржами, Левитський-народним трудовим банком, Тотоміянць-біржами труда.

зробив його більш компромісовим, схиливши в данному випадку від комунізму до колективізму, і мабуть тому Оуен завжди твердив, що не він був організатором біржі обміну. І ця спроба, як і комуністичні кольтонії, скінчилася невдачою, але тому, що з ідеєю усунення грошей не раз виступатимуть ще й пізніше соціалістичні і анархічні автори, розберемося в причинах цієї невдачі.

На перших порах успіх бірж був значний, в кількох місцях Лондону і особливо в Бірмінгемі повстало кілька подібних бірж чи базарів. Для усунення труднощів в зносинах з особами, не бажаючими стати членами бірж, в квітні 1832 р. був заснований особливий банк для проміну трудових нот на монету. Для пропаганди ідей трудових бірж стали видавати спеціальну газету. Товарів за перший тиждень наплило до центральної біржі на 10 тис. ф. стер. Банк проміну трудових нот одержував значні внески. Торгівці сторонніх крамниць вивішували оголошення: тут приймаються трудові ноти. Але незабаром дала себе знати і відворотна сторона. Система трудових бірж нічим не могла пособити найманому робітництву, бо воно не володіло витворами своєї праці. Недостача ринку була критичною для дрібного виробництва, кустарів, ремісників, воно з поміччу бірж могло взаємно мінятися своїми виробами. Ті, що здавали виріб на біржу, свідомо показували вищу, проти дійсної, кількість годин праці, для перевірки потрібно було покликати експертів, що мусіли зробити оцінку. Ця оцінка завжди викликала непорозуміння та суперечки. Сдатчики виробів ліпшого гатунку протестували проти одноманітної розцінки робітничої години по 6 пенсів. Оцінщики не завжди траплялися совісними і робили вигіднішу розцінку своїм знайомим, або потайки ставали агентами торговців, що мали безнадійний по збуту крам. Купці навипередки один перед другим посиляли свої залягалі, без збуту і попиту, товари на біржу, одержували за них трудові ноти і розбирали з бірж все, що було ходкого. Біржи стали переповнені заваллю, що не мала збуту. Честні робітники, що здавали свої маючі збут вироби, не знаходили на біржі того, що їм було потрібно і в першу чергу провізії. Трудові ноти стали прийматися з дисконтом, банк по обміну нот мусів скрахувати.

Оуен, помітивши хиби, спішить внести корективи в організацію. Обмежує право доставки товарів на біржу і в де-яких випадках навіть стають на шлях одмовлення в прийомі товарів. Але все-ж ті товари, які легко збувалися за готівку, не поступали на біржу. В липні 1834 р. Оуен розійшовшись з адміністрацією цілком усувається од справ. Скоро потім не розпродані решти товарів пішли з аукціона, справа ліквідувалася, при чому Оуен з власної кишені мусів приплатити біля 2500 хунт. стерл. Цей досвід показав, що за існуючої товарою системою господарства, коли кожний виробляє по своїм індивідуальним розрахункам, не числячись з тим, чи ці саме товари і чи в такій кількості потребуються суспільством, коли господарство не є організоване і завдяки чому порушається пропорційність суспільної праці-нема ніякої можливості збути всі товари, частина продуктів не знайде собі збуту. Для збуту-ж всіх товарів потрібна пля-помірна організація виробництва; справа таким чином не в обміні, а в неорганізованому виробництві. Це перша помилка. Друга-ж помилка полягала в тому, що Оуен і оуеністи вважали можливим в неорганізованому капіталістичному господарстві приведення цін товарів до рівня їх трудових вартостей. Тоді як в сучасному збудованому на розподілі праці господарстві вичислить що виробляє кожний своєю працею є неможливо; як також не вірним є переконання, ніби мінова цінність товарів виключно означається кількістю вложеної праці; в додачу до того формула права на повний продукт праці є не до прийняття через те, що в такому разі ціле суспільство розглядається зложеним з виробників тільки матеріальних благ, тоді як справді доля суспільного виробу мусить піти на покриття цілого ряду необхідних громадських функцій, що прямо не носять матеріального характеру. А головне, заведенням цін до рівня трудових вартостей силкувалися знищити хитання цін, що не можливо. Без хитання риночних цін товарове господарство існувати не може, бо саме хитання грає роль регулятора суспільного виробництва, відновляючого пропорційність суспільної праці: рух цін в бік їхнього підвищення показує на доцільність збільшення виробництва, в сторону-ж пониження-показує на необхідність скоротити продукцію.

Отже за товарового господарства без грошей не можна обійтись, не в них все зло сучасного ладу, бо не вони, каже Туган-Барановський, „а капітал царить в цьому світі-своєманітне соціяльне відношення, що має в своїй основі скупчення засобів виробництва в руках небагатьох осіб, з одночасним позбавленням тих засобів величезної більшості населення“. З усуненням грошей не дійшло ні до чого, але все-ж засаднича думка про скасування капіталістичного зиску хоч і в частковій формі завдяки Оуенові і може ще більш його учням знайшла своє зреалізування в тому, на що найменше поклав зусиль і сподіванок сам Оуен. Ми розуміємо тут кооперацію.

Її появлення генетично тісно звязано з комуністичною проповіддю Оуена. Навіть вираз „кооперація“, що так часто трапляється в його творах, означає не що інше, як попросту комунізм. Лише життя поволі налле в цей термін сучасного змісту. З 1820-х років в Англії почали з'являтися перші несмілі спроби кооперативних організацій. В 1821 р. послідувачі Оуена відчинили в Лондоні щось вроді споживчого товариства, вперше названого кооперативним та економічним. В тому-ж році, там-же починає виходити спеціальний журнал. З цього часу входять до вжитку слова „кооперативний“, „економічний“ у відношенню перш усього до споживчих товариств. Раніш всього звернуто було увагу на те, що дрібні споживачі не володіють капіталом, але крамар, що продає їм предмети першої необхідности, одначе живе баришами з багатьох подібних бідняків. Помацки практичні англіки приходили до думки: а що, як би прибуток крамаря лишити самим споживачам? З нього можна-б скласти фонд і для кооперативної крамниці і може для виробництва на кооперативних засадах. Справді, споживачі, з'єднані до купи, в товариство, замінили крамаря, не касуючи грошей вони дійсно зовсім знищили в області споживчої кооперації прибуток. Вже в 1832 р. подібних кооперативів налічувалося біля 500. В тім же 1832 р. Оуеном і його учнями був скликаний перший кооперативний з'їзд на якому опріч споживчих товариств брали участь також товариства взаємодопомоги та професійні союзи, які також почасти повставали завдяки гарячим закликам Оуена до самоорганізації взагалі. На цьому з'їзді, по внесенню Оуена, був положений початок політичному нейтралітетові кооперації.

Діло спеціального курсу / історії кооперації / з'ясувати, чому успіх перших споживчих товариств був ефімерний, від чого величезна більшість раних споживчих товариств швидко розпадалася. В нашому курсі варто тут одзначити, що для Оуена кооперація мала послужити тільки переходовим ступінем до його високих ідеалів, до "нового морального світу". Тому з першими її кроками в такій сильній мірі був зв'язаний молодецький запал; тим часом для продовжувачів діла Оуена кооперація в сучасній її постаті стала конечною самодовліючою ціллю. Відносно тогочасної кооперації, яка виглядала так нужденно, Оуен не лише не претендував до назви духовного батька її, а навіть при нагоді зазначав, що вона не репрезентує його системи. Сам він ні разу не виступав організатором кооперативів подібного роду, а під впливом його ідей започаткував і виробив їх практичний змісл англійських робітників, примушених шукати виходу з промислових крив та зв'язаних з тим безробіттям. Остаточну конституцію споживчій кооперації дали в 1844 р. так звані роцдельські піонери. Поміж 28 роцдельцями числилося шість учнів Оуена, при чому два з них - К. Говарт і В. Соарез, були душею того історичного стоваришення. Оуенові було в той час вже 73 роки і здається він навіть не зауважив на родин "так спізнілої своєї дитини, котра одначе більше ніж яке инше діло його довгого життя, каже Ш. Жид, прославила його імя, а може і скоронила від забуття".

Роблячи підсумок діяльності і ідеям невдачника Оуена, ми мусимо сконстатувати залишені ним глибокі сліди в розвитку рідного краю і наочність в тих ідеях всіх зародків пізнішого соціалізму, комунізму, анархізму і кооперативізму. Всі соціально-політичні досягнення Англії слідуєчого по смерті Оуена піввіку "в більшій чи меншій мірі одбивають ідеї Оуена; сюди відноситься фабричне законодавство, реформа народньої освіти, опікування бідними, професійні союзи, а особливо кооперативний рух". - /х/. Ряд визначніших мислителів зазнали його духовного впливу. Християнські соціалісти Т. Карлейль і Ч. Кінгслі були під прямим його впливом.

Не дивлячись на те, що Оуен не поділяє класового погляду на суспільство і що він взагалі був противником революційних виступів, Маркс і Енгельс не раз скористали з його гадок; наш Драгоманів складав свій світогляд також і під впливом Оуена. "Я завжди був соціалістом, признається Драгоманів, ще з гімназії, де мені дали прочитати Роберта Оуена та Сен-Сімона". -/x/. Оуен пустив в ход саму назву кооперації. Йому-ж та його учням зобов'язаний своїм появленням в Англії в середині тридцятих років минулого віку і термін "соціаліст". Приблизно в той-же час се слово з'явилося і у Франції, де також асоціаліст ПЬЕР ЛЕРУ, випустивши в 1840 р. "Книгу про людськість" пускає в ширший вжиток два слова солідарність -/x/-, як заступниця добродійности, і соціалізм. Останнє слово вперше там уживає П. Леру в статті "*De l'individualisme et du socialisme*" надрукованій в "*Revue Encyclopedique*", ужите як протиставлення соціалізму індивідуалізму. Авторство тих двох термінів для соціологів загарантувало імя Леру від забуття. З безпосередніх учнів і наслідників Оуена зупинимось на двох: на Томпсонові і Кінгові.

ВІЛЛЯМ ТОМПСОН за свою працю "*Inquiry into the principles of the distribution of wealth*" /Дослід над засадами найліпше відповідаючого щастю людському розподілу багатств", 1824 р./, в якій він значно переважає Оуена в знанні економічної науки, та за висловлені в ній думки більш ніж Оуен заслуговує на назву творця наукового соціалізму. Але впливом своїм на сучасників він не дорівнювався а ні Оуенові, а ні своєму талантові і був на якийсь час забутий. Виходячи з трудової теорії цінності класиків він, пересаджуючи тезу Рікардо, стояв на тому, що цінність дібр означається працею. На цей підставі до відсотку і зиску ставився він як до несправедливого відняття належного робітникові трудового продукту, торуючи таким чином шлях теорії "надвартости" і "неоплаченої" праці.

-/x/-М. Грушевський-Михайло Драгоманів та женеvський соціалістичний гурток, стор. 44.

-/xx/-Доктрина солідарности є нині головною основою теорії кооперації.

Щоби гарантувати робітникові право на повний продукт праці він вимагає скасування підстави несправедливості сучасного ладу, приватної власності, і переходу до соціалістичного суспільного ладу; хоч повний продукт своєї праці робітник може одержати і в межах сучасного капіталістичного ладу за кооперативної організації підприємства. Разом з Прудоном, констатує Ліфман, Томпсон зробив найсильніший вплив на німецьких соціалістів-Родбертуса та Маркса. -/x/-.

КІНГ, другий з визначніших учнів Оуена, одіграє визначну роль в кооперативному рухові через розпочаття в 1828 р. в м. Брайтоні журналу "Кооператор" і тим, що засновував тк. зв. союзні крамниці. То він був проповідником думки, що робітництво-б емансіпувалося від капіталістів як-би професійні союзи свої засоби вживали не на цілі підтримки страйків, а на кооперативні підприємства.

-/x/- R. Liefmann. *Geschichte und Kritik des Sozialismus*, 1922 р., стор. 82.

ЕТЬЕН КАБЕ /Etienne Cabet/.

Серед асоціаніоністів першої половини ХІХ віку стріваємося з іменем Е. Кабе, визначного парижського адвоката і якийсь час прокурора. В своєму талановито написаному романі - *Le voyage en Icarie* /"Подорож до Ікарії", 1840 р/ він малює життя комуністичної держави дуже схоже на життя "Утопії" Т. Мора не тільки по істоті, бо обидві праці дають взірці найстарішої сягаючої аж до древнегрецьких часів концепції централістичного комунізму, але й по формі. Кабе, як і Т. Мор, містить свою державу на фантастичному острові. Назва його-Ікарія, нагадує древнегрецького завзятого Ікара, що порвався піднятися в повітря, до сонця, на воскових крилах; чим вище підіймався тим палючішими ставали проміні, зрештою крила растопилися і літун заплатив життям; ця назва, очевидно ненароком, задалегідь натякала на можливу невдачу відірваних від реальної землі людських устремлінь.

По пляну Кабе всемогутня держава регулює від початку і до кінця всі матеріальні і духовні потреби своїх громадян. В Ікарії немає приватної власності а ні на виробництво а ні на споживу. Все належить всім і розпоряджається ним органи держави. Все продукується гуртом і при тому без жадного примусу. На повстаючий сумнів-а що як знайдуться такі, що не схотять працювати? Кабе не переконуюче відповідає-"не знаємо таких в Ікарії". Вироблений продукт йде в суспільні склади і з них держава не продає, а без жадної платні, -бо гроші усунуті і категорія ціни відсутня, -дає громадянам все потрібне відповідно віку і полу в однаковій кількості. Коли яких предметів в державі може вироблятися в невистарчаючій для всіх кількості, то таких річей зовсім не продукують і їх ніхто не одержує. Відповідно полу і віку держава одягає всіх громадян в однаковий одяг, примушує жити в однакових кватирях, однаково умебльованих, одержувати однакову страву... Держава видає й книги, які знаходяться корисними. Позаяк неконтрольовані газети різних напрямків можуть розбещувати населення, на цілу Ікарію Кабе залишає тільки одну урядову газету. Ця форма централістичного комунізму з всеопікуючою державою не находила собі прихильників в останній час, і тим дивнійше, що вона було зорнула на Сході Європи.

Для Фур'є і Оуена соціялістична чи комуністична організація праці обмежувалася рамками окремих общин. Здійснення-ж свого ідеалу Кабе уявляв можливим не инакше як на просторах цілї держави. Він рішуче висловлювався проти окремих спроб часткового здійснення комуністичного ладу, бо вони засуджені на невдачу і через те шкідливі. "Потрібний тільки прозелітизм, казав він, і нічого опріч прозелітизму, доки вся маса народу не висловиться за прінципи комунізму." Одначе він сам не втримався на цій позіції. Кольосальний зріст його прихильників, котрих, по словам Кабе, перед фебральською революцією у Франції налічувалося до 400 тис. душ, посунув автора Ікарії звернутися з закликом до всіх співчуваючих приступити до здійснення комуністичного ідеалу: "Ходімо в Ікарію". "Вона зовсім близько..., в безкрайніх степах Техаса"....

За три тижні до фебральської революції кілька сот ентузіастів разом з Кабе прибуло до Сполучених Штатів Америки, де в 1848 р. й заснували

ікарійську общину. Одвідувачі знаходили цю общину з певним добробутом і рівенством, але в ній панувала одноманітність і скука монастирського життя. Завдяки внутрішній незгоді колонія скоро розпалася. Потерпівши кольоністи повернулися до Франції і подали на Кабе в суд, обвинувачуючи його в шахрайстві. Суд виправдав Кабе. Тимчасом теж в Америці засновується друга ікарійська община. Але Кабе разом з тими, хто залишався йому вірним, з цієї колонії були виключені. На ґрунті суперечок про допустимість приватної власності в межах общини вона р. 1877 знов розпадається. Ті, що пристали на приватну власність, зложили "Нову Ікарію", яка проістнувала, як поселок звичайних американських заможних фермерів до 1895 р., коли одноголосним вирішенням оповістила себе припинившею істнування. Більш радикальні елементи переселилися в Каліфорнію, але уникнувши одної підводної скелі приватної власності, вона наткнулася на другу: допустила найману працю. Розпалася вона ще раніш "Нової Ікарії". Проістнувавши коло піввіку ікарійські общини показали, що, доки вони є оазісами в морі капіталістичного ладу, в своїх зовнішніх зносинах вони стоять в такій же залежності від ринка і хитавь риночних цін, як і всякий инший господарський заклад, і руйнуючі сили капіталізму достають так само і її, як і инші господарства. "Соціалістична організація, каже Туган-Барановський-/х/-, може розвинути присущі їй величезні продукційні сили тільки в тому разі, як що виникне вона в крупних рамках сучасної держави. Цего не розуміли ранні соціалісти і в тому була їхня основна помилка.

Як в своєму романі, так і в практичних спробах Кабе одріжняється од Фурье, що швидче надавався на соціаліста, а наближається до комуніста Оуена, з котрим був зв'язаний і особистим знайомством. В протилежність Фурье і Оуену його комунізм не відкидає держави, також не ігнорує він і шлюб. Але як і обидва його попередники Кабе противник будь-яких примусових чи революційних засобів для здійснення своїх комуністичних общин. Він хоче тільки переконувати устним чи друківаним словом.

В п'ятидесяти роки "Ікарія" Кабе була одною з тих книг, на якій поруч з системою Фур'є та працею Прудона про власність виховувалася російська соціалістична інтелігенція. Ці праці породили своїх коментаторів і потім... своїх мучеників.

XXI. ЖАН-ЖОЗЕФ-ЛУІ БЛЯН *J. J. Louis Blanc*
1811-1882 /.

Луї-Блян уявляє з себе постать, що з одного боку належала до асоціаціоністів, а з другого до державних соціалістів; постать теоретика і практика. Як теоретик він уславився талановито написаною, хоча й не оригінальною працею "*l'organisation du travail*" / "Організація праці", 1839 р./, якої титул, запозичений з словника Сен-Сімона, став найпопулярнішим гаслом робітників за революції 1848 р. Як практик, в бурхливий, повний драматизму і надій, революційний 1848 р., він стає членом тимчасового республіканського уряду Франції і віруючи, що колись наступить вселюдське комуністичне братерство, намагається одначе переконати всіх, що для данного моменту треба знайти в інтересах всіх клас мінімальну платформу, що була-би середнім шляхом між крайностями. Разом з Міклашевським / і від, стор. 406/ не можна не згодитися, що під революційний час такі спроби компромісу завжди кінчаються невдачею. Луї-Блян опиняється вигнанцем з рідного краю і в Англії пише цінну "Історію Французької революції 1848", що під такою назвою в 1907 р. з'явилася на російській мові. В кінцевім уступі останньої праці читаємо: "Думка про насильство не приходила мені в голову.... Я казав в Люксембурзькому палаці: "Боже нас сохрани уважати рівенство зарібної платні повним здійсненням справедливості. Правда міститься в формулі: нехай кождий продукує по своїм силам і здібностям, нехай кождий споживає по своїм потребам... Але наша ця доктрина може бути здійснена лише тоді, коли продукція і всі сили будуть зібрані в колективне ціле і тоді всі продукти для споживання будуть йти в загальне користування; з другого боку, тому, що не можна зразу перейти від зла до добра.... я проголосив цей принцип, не вірячи в можливість його негайного здійснення, хоч з самим принципом я ніколи не крився."

Починаючи з Сісмонді шерек письменників-Сен-Сімон, Оуен, Прудон зостановлялися на шкідливих наслідках конкуренції, але Луї-Блян окреслює їх найбільш виразно. Його критикою конкуренції користуватимуться пізніші соціялісти і після неї вже про натуральну гармонію свободної гри економічних сил говорити не приходиться. Представники англійської класичної школи-Сміт, Се й інші, головну якість конкуренції убачали в тому, що вона дає дешевий товар, дає таність. Луї Блян не відкидає того, що таність приносить користь, але виключно тільки споживачам. У виробництві-ж її роля инша. У виробництві таність є зброєю, якою більш багаті продуценти убивають тих, що стоять в менш сприяючих умовах. Таність-се яма, з допомогою якої нахабні спекулянти нищать роботящих працівників. Таність-се повільна смерть для фабриканта, що не має засобів придбати дорогу машину, яку можуть придбати його конкуренти. Таність-се засада, в котрій притаїлася монополія; вона є похоронним дзвоном для середньої промисловости, торгівлі і середньої власности... на вигоду небагатьох промислових магнатів. "Таність за системи конкуренції, одначе тримається доти, доки триває боротьба; як тільки конкурент поборений, переможець підіймає ціну. Те що було знаряддям боротьби між виробниками, рано чи пізно приводить до збіднення споживача... Конкуренція штовхає виробництво до зростання, а споживання до зменшення. В цій боротьбі фабрики перемагають ремесла, великі торговельні дома висосують дрібних торговців; ремісник заміщається простим робітником; сільське господарство з плугом перемагає сільського господаря з лопатою, конкуренція віддає землю дрібного власника до рук лихвяра; завдяки розширенню кредіта промисловість обернена в азартну гру. Конкуренція викликає заздрість, ненависть, стремить вбити всі благородні почуття і всі джерела віри, саможертви та поезії"... Одно слово конкуренція є причиною і нужди працюючої людности і її моральної деградації і зросту злочинности, і простітуції і кріз промислових і війн. Чим же знищить конкуренцію?

Виходячи з думки, що слід готувати майбутність не пориваючи силоміць з минулим, він не ста на шлях революційного усунення капіталістичної системи через націоналізацію чи соціалізацію. Він пропонує вжити власну зброю конкуренції для усунення конкуренції-ж; конкуренцію, каже він,

можна вбити тільки через конкуренцію. Більші заклади побивають менші, що-ж мусить виступити в ролі того сильнішого виробництва, яке-б змогло побороти найбільші існуючі капіталістичні заклади?

Асоціація. В ній спасіння новочасного суспільства, в ній, ОПЕРТІЯ НА ПІДТРИМКУ ДЕРЖАВИ, якої засоби незмірно перевищують засоби приватних осіб. Держава через асоціацію прийме на себе завдання знищення конкуренції і натомісць повільного впровадження солідарности суспільних відносин. Асоціація, підперта державою, - от теза в якій втілюється весь Луї-Блян. Яку-ж саме форму асоціації він пропонує?

Ні фаланга Фурье, ні комуністичні общини Оуена його не захопили. Він пропонує громадські майстерні, котрі би уявляли з себе виробницькі товариства робітників в сучасному зміслі слова. Відріжняючись в своїм проекті від Фурье і Оуена, Луї-Блян все-ж з думкою про громадські майстерні не був оригінальним. Раніш його цю ідею продукційної асоціації у Франції, а заразом з тим і взагалі в світі, розвинув сен-сімоніст ПИЛИП БЮШЕ- /x/- *Philippe Buchez*, 1796-1865 р., одбиваючи вплив Фурье. Іменно через продукційні товариства Бюше хотів привести світ до соціалізму. По його проекту кілька робітників певної професії, об'єднуючись в більшу чи меншу групу, складають з себе підприємство, щоби разом за спільний рахунок виробляти на продаж. В такому закладі господарь, а значить і підприємський зиск усувається, бо кождий виробник одночасно є і господарем і робітником. Протягом року кождий учасник одержує звичайну зарібну платню, за покриттям же всіх видатків чистий зиск підприємства розподілюється так: одна пята йде в сталий і неділимий "соціяльний" фонд асоціації, остання-ж сума почасти розподілюється між членами асоціації пропорційно праці, а почасти йде на цілі взаємодопомоги. Неділимий фонд належить всій асоціації в цілому і повинен служити розширенню загального закладу. З його не видається нічого навіть тим членам, що виходять з асоціації, бо лише завдяки такому нерухомому фонду асоціації можуть набрати сили.

- /x/- В *Journal des Sciences morales et politiques* від 17. XII. 1831 р.

Повстаючи добровільно, завдяки власному успіхові, асоціації охоплюють всіх робітників тої-ж професії, стануть пануючою формою господарства і витіснять собою капіталістичні підприємства. На вищезгаданих підставах 1834 р. були Бюшевом засновані перше продукційне товариство робітників ювелірного діла.

Громадські майстерні Луї Бляна, що мусіли бути негайно утворені в найважливіших галузях продукції, дуже були схожі на проєктовані продукційні асоціації Бюшеза. В його громадських майстернях мали одержати працю всі працівники, що дають гарантію морального поведіння. Кожда з асоціацій, що веде майстерню, за відняттям зарібної платні, проценту на капітал, /х/-, витрат на амортизацію інвентаря і підтримку матеріалу, чистий зиск мала витрачати: одну частину його на розподіл відповідно зарібку між членами товариства, другу - на утримання старих, хорих, інвалідів і на полегчення крізь, що тяжать над иншими галузями промислу; нарешті третя частина - на "достарчання знаряддя праці тим, котрі хотіли-б увійти в склад товариства, щоби т. чин. могло воно необмежено розширюватися". Це є, власне, сталий, неділимий, соціальний фонд Бюшеза. В його закладі не купчаться всі галузі господарського життя, як то у Фурьєровських фалангах чи Оуєновських комуністичних общинах, що уявляли з себе певного роду, по виразу Ріста, мікрокосми, він не є чимсь самодовліючим, а лише виробництвом певного роду для збуту на сторону. По мірі розвитку громадські майстерні певної галузі виробництва мають злитися в одну організацію цілого краю, а то й держави. В такому разі засоби продукції належали-б окремим професійним групам робітників певної галузі виробництва, працюючих з допомогою даних засобів продукції. Конкретно: ткачі - стали-б колективним володарем ткацьких фабрик, шахтери - шахт, хліборобські працівники - земель і т. д.

-/х/- Луї Блян уважав, що в майбутньому процент на капітал зникне, але нині без капіталу чужого, а значить і проценту на нього не можна обійтися. Лише в чистому зиску капіталісти не мали бути учасниками, за виключенням випадку, коли-б сами працювали.

Кожда з цих груп була-би автономною одиницею і одною з філіалів об'єднуючого всіх їх центрального закладу. Цей останній дбав би про солідарність різних галузів промисловости, взаємну підтримку, особливо під час криз, коли"взагалі дякуючи обопільному порозумінню не удасться усунути криз і зовсім." Але щоби погоджувати діяльність різних філіалів виробництва і регулювати розподіл між ними засобів продукції, той центральний заклад мусів би бути державою. І справді той корпоративний соціалізм, який розвивав Луї-Блян одводить визначну роль державі.

З боку Луї Бляна це було послідовним, бо він був переконаним державником, як те видно з його полеміки з Прудоном, не менш переконаним противником держави. "Держава і свобода, писав він- /х/- одно без другого не існуючі поняття. Чи однакові здібности у всіх людей? Чи рівні вони по силі і розуму? Ні. Що вийде, коли більш сильному і розумному буде дозволено перешкоджати розвиткові здібностей менш сильного і менш розумного? А вийде те, що свобода буде скасованою. Як же запобігти такому злочинові? ... Яким чином виявиться втручання суспільства? Через осіб, котрих воно зробить своїми представниками. Але хто ці представники суспільства, ці слуги народу? Держава. Отже, держава в данному разі є ні що инше, як саме суспільство, вона діє в якості суспільства, щоби перешкодити... чому? Пригнобленню. Щоби підтримати... що? Свободу. Отже, домогатися скасування держави, навіть в тому разі, коли вона виявляє лише владу Всіх у відношенню до кожного, значить вимагати руйнації суспільства, як такого, значить видавати ластівок хижим птахам, значить наровити, щоби завжди були визискувачі і визискувані, багаті і бідні... значить не тільки покидати шлях соціалізму, але проповідувати індивідуалізм в самій необузданій формі, це значить простувати прямою дорогою до зруйнування свободи". Для розпочаття громадських майстерень потрібні кошти, для існування-ж тих закладів правний регулямін. І Луї Блян пропонує для того скористати державу, цю "зорганізовану силу", скористати, бо коли не ужиємо її за зняряддя, думає він, то зустрінемося з нею, як з перешкодою."

- /х/- Дивись його "Історію революції 1848 г.", додаток до російського перекладу, сторінка 599.

Використання держави потрібне, щоб пустити в рух машинерію, а далі "раз змонтована машина буде вже рухатися сама по собі". В цьому звертанню до помочи держави полягає важлива особливість Луї Бляна. А ні Фурье для заснування фаланг, а ні Оуен для зорганізування комуністичних колоній не шукали помочи держави; їм вистарчало приватної ініціативи. Л. Блян же - перший з соціалістів пробує оперти свої заклади о державу, як то пропонуватимуть пізніше Родбертус та Лясаль, представники державного соціалізму, до попередників якого слід зачислити й Л. Бляна.

В сорокові роки XIX століття в Франції на ґрунті прінципу в заснуванні асоціацій було розходження. Ті, що йшли за Бюше, стояли на ґрунті добровільного зорганізування асоціацій і неймовірно ставилися до повстання їх на державний кошт, в той час як Луї Блян для зорганізування продукційних кооперативів кликав на поміч державу. Що він йшов вірною дорогою, про це свідчить те, що й сучасні нам кооперативні організації цього типу повстають завдяки сторонній, переважно державній фінансовій підтримці в формі прямих позик чи підтримок замовленнями на державні потреби. А вся кооперація не обіходиться без реєстрації своїх статутів в урядових органах держави.

Для переведення господарських перемін і повільного мирного влаштування пролетаріату Луї Блян пропонував створити спеціальне міністерство поступу, яке би перебрало в державні руки: а/залізниці і шахти, б/французський банк, в/страхові товариства, г/завело варрантні склепи. Чистий зиск від цих установ йшов би в формі позик на надбання капіталу на організацію промислових і хліборобських асоціацій.

Спопулярізовані через Луї Бляна "право на працю", "громадські майстерні", "організація праці", "робітничі асоціації", "міністерство поступу" революцією 1848 р. ставляться на порядок денний. В тій чи іншій мірі сам Луї Блян бере в їх здійснюванню реальну участь. Які наслідки зі всього того вийшли, будемо бачити в дальшого розділу нашої праці, присвяченого економічному бокові револуції 1848 р. На цьому-ж місці варто ще згадати, що його вимога міністерства поступу, тоб-то праці, буде пізніш вимогою державного соціаліста Лассалья, яку потім переймуть німецькі

соціал-політики, щоби розробити свою особливу теорію державного втручання в господарське життя, зокрема щоби посприяти організації за- лізничих, страхових і банкових державних під- приємств та установ.

До загальної характеристики антика-
піталістичного напрямку першої половини
XIX віку.

На зміну феодалного режиму прийшла ка- піталістична система господарства, збудована на принципах приватної власності та свободи конкуренції. Думки прихильників цього ладу, на- самперед Адама Сміта, стають пануючими в того- часному суспільстві, являючись підставою сво- боди економічного обороту та індивідуалізму в обсягу практичної політики. Представники класичної школи в політичній економії, як Рі- кардо, Се й інші, хоча й убачали деякі дефекти капіталізму, але гадали, що усунення їх можли- ве в формі корективів, не порушаючих самої сі- стеми. Сісмонді одкриває собою ряд авторів, на- строених антикапіталістично. Він піддає гострій критиці систему капіталізму, що приносить за собою господарські кризи, незабезпеченність працюючих мас і т.д. та вважає ці лиха стоячи- ми в неминучому звязку з самими основами іст- нуючого ладу. Одначе правдиво поставивши діаг- ноз, він не в силах приписати ліки. "Поділ про- дуктів праці між тими, котрі беруть участь в їх витворюванні, признається він, здається мені принадним. Але система власності, безмірно від- мінна від тієї, котру знаємо з досвіду, здаеть- ся мені майже перевишаючею сили людські". -/х/- В той час як Сісмонді не знаходить ради, ряд авторів починаючи з Сен-Сімона не тільки під- дали критиці повставшу систему господарства, але й знайшли в собі силу пропонувати його корінну реформу, що дасть добробут всім класам суспільства. Приватно-господарську систему про- дукції і розподілення, індивідуалізм, пропонують

-/х/- Дивись його "Nouveaux Principes", ч. II, ст. 364.

замінити суспільно-господарською, соціалізмом. Капіталістичному ладу, таким чином, протиставлено антикапіталістичний, індивідуальній системі-антиіндивідуалістичну, соціалістичну. Сама назва соціалізму повстала в протилежність індивідуалізму класичної школи: по суті-ж своїй соціалізм з'явився як реакція на капіталізм.

Антикапіталістичний напрямок першої половини ХІХ віку, як ми сказали вже, піддав критиці існуючий лад. Сен-Сімон і Оуен - переважно критікували сферу продукції, Турьє-область обміну, Луї Блян-конкуренцію... але як не таламовито те роблено, все-ж пізніша критика капіталістичного ладу, зроблена Прудоном, а потім Марксом, являється далеко глибшою. Не в критиці головніша заслуга цих піонерів антикапіталістичних устремлінь. Їх особливість і їх головніша заслуга в протиставленню існуючому старому світові нового творчого соціального ідеалу. В блакитній далечині їм марився осяяний сонечним промінням новий чарівний світ з гармоничним приміненням всіх суспільних антагонізмів.

Мрія та у різних авторів

конкретізується не однаково. Але істотною спільною рисою для всіх є вимога економічної рівноправності всіх членів суспільства і впливаюча з того необхідність передачі засобів і знаряддя продукції, тоб-то землі і капіталу, з рук окремих приватних осіб до цілого суспільства, зробити їх гуртовими. Коротче-скасування приватної власності на землі і капітали, яка підтримує соціальну нерівність, дає можливість визискувати групами суспільства других, робить юридичну і політичну рівність пустим згуком, з чим сучасна правосвідомість, оперта на ідеї рівноцінності людської особи, помириться не може.

По-за цю, спільною для всіх антикапіталістичних напрямків, вихідною точкою негачії приватної власності на землі і капітали і відкидання нетрудових зисків, з тим звязаних, починаються розходження. Поклавши в основу класифікації положення особи людської, антикапіталістичні напрямки першої половини ХІХ віку належить розділити на дві групи: СОЦІАЛІЗМ і КОМУНІЗМ, які на перших стадіях літературного розвитку не раз зливаються, але яких

однак не слід змішувати. За соціалістичної концепції знаряддя і засоби продукції вивлаштуються і належать суспільній групі, яка гуртовою працею продукує те, що по розрахунку, робленому всею суспільною організацією, являється необхідним, при чім працюючі одержують певні трудові зиски, якими можуть розпоряджатися як завгодно. Вони можуть купувати за свій заробіток, по ustalеним суспільством цінам, які скотять предмети необхідности, — страву, одягу, житло і т. д. — у приватну власність окремих осіб, завдяки чому свобода людської особи в приватнім житті не обмежується. Економічна рівність тут порушена бути не може, бо кождий може щось набувати в межах свого зиску, а на трудовий зиск у всіх є однакове право. Комуністичні-ж системи, сходячись що до процесу виробництва з соціалістичними, одріжняються в своїх поглядах на майбутню організацію розподілення і в зв'язку з тим на становище людської особи. За соціалізму створені продукти мають розподілятися у приватну власність пропорційно праці, таланту, заслугам працюючого, комуністичні-ж системи стоять на тім, щоби виріб розподілявся не в залежности від кількості праці, старання, хисту приложеного до виробництва, а по потребам кождого. Як і за соціалізму виробництво гуртове, але створені речі за комунізму не йдуть у приватну власність, а суспільною владою по мірі потреби видається з тих предметів необхідности, які суспільство знайде потрібним дати своїм членам. Тут не лише виробництво, але й вся широка область споживання і домового господарства підлягає суспільному регулюванню та контролю, у окремої особи не лишається свободи вибору і свободи розпорядження одержаною річчю. За соціалізму хоч і в своєманітній формі є система куплі-продажу з суспільних склеїв на гроші. Комунізм є системою натурального господарства, де предмети споживи без куплі-продажу даються своїм членам натурою, без грошей, без уплати. Таким чином в комуністичній системі відсутньою є як категорія ціни так і категорія навіть трудового зиску, які ще затримує соціалістичний лад. Такий основний поділ антикапіталістичних напрямків, починаючи вже з першої половини XIX віку.

Але не можна не одмітити, що з ідей, а потім і організацій, соціалістичних і комуністичних

общин, як з насіння посіяного "утопістами", зійшли і розвинулися ростки своєманітної противниці капіталістичного ладу кооперації. З комуністичних общин Оуена-споживча кооперація, з фаланг Фур'є через Бюшеза і Луї Бляна-продукційна. Нарешті поруч з соціалізмом, комунізмом і кооператизмом проглядають також анархічні погляди. Світогляди окремих авторів ще не скристалізувалися так як в наш час в певні чисті напрямки. Під іменем соціалізму ще до третьої чверті ХІХ віку включно будуть мішатися концепції соціалізму і анархізму, або комунізму і анархізму. Досить сказати, що Оуен виступає разом і як комуніст, і як соціяліст, і як кооператор, Фур'є - як кооператор, соціяліст, анархіст, Луї Блян як комуніст, соціяліст, кооператор і т. д. Будуть випадки, що автори самі себе називатимуть неправильними з погляду сучасної класифікації назвами: К. Маркс називатиме себе комуністом, тоді як він був соціяліст, Драгоманів-соціялістом, в той час як в дійсності в нього багацько анархістичного. Пізніше тільки викристалізуються виразні течії витриманих напрямків. Що-ж до допіру пройдених нами авторів, то їхні концепції в свою чергу розрізняються і їх можна класифікувати: соціалізм: а/ корпоративний-Луї Бляна і б/ федералістичний-Фур'є; комунізм: а/ централістичний-Кабе, б/ федералістичний-Оуена. Дальнійший наш огляд соціалістичних і комуністичних систем цю класифікацію збагатить ще й іншими формами.

Діти ідеалістичного ХVІІІ віку Сен-Сімон зі своїми учнями, потім Фур'є, Оуен....., свій новий соціяльний ідеал опирають на вірі в силу знання, досконалість прирощених якостей людини, гармонію натурального стану, якого закони, закони соціяльного механізму, стоячі по-за умовами часу й простору, саме вони то здавалося й винайшли. Вони вважали, що існуючий капіталістичний лад є ні що інше як помилка, а що люде через те тільки бідують і лихо через те тільки існує в світі, що досі ніхто не знав, як все те усунуть. Вони не звернули уваги на те, що кождий соціяльний лад є виразом існуючого під данну хвилю між окремими класами відношення сили і наївно думали, що своїми проповідями і обіцянками чарівного майбутнього, вони переконають класи, що мають владу, зріктися свого вигідного становища

Вони переоцінювали силу людей, коли вірили, що досить взятися за діло і царство майбутнього зразу стане дійсністю. В звязку з цим стоїть і їх тактика. Ні політична, ні класова боротьба, ні барикади і революція, а мирна апеляція до доброї волі всіх людей. Вони чекають навіть од пануючих класів, що як тільки їм все буде в'яснено, так вони і захотять добра, добровільно зрікуться своїх переваг, і стануть за новий лад. Вони з відразою ставляться до всякої насильницької дії, до класової боротьби, економічного робітничого руху, політичних змагань. Натомість пропаганда словом, письмом, прикладом, - ось в чому полягає тактика цієї групи суспільних мрійників. За все це соціалізм їхній К. Маркс назвав утопічним, в одрізнення від свого, виявленого в "Капіталі", що здавався Марксу науковим. Так де-хто з учених потім і поділяє соціалізм на утопійний і науковий, - з чим не можна згодитися. Коли науковим вважати те, що будується на досвіді і спостереженню, то в цім не можна відмовити і Сен-Сімону, бо він визначається науковим відношенням до сучасної йому економічної дійсності, розглядаючи особливості сучасного йому побуту, головне Франції, як певну стадію в процесі мирової історії; і Фур'є, що був глибоким знавцем капіталістичного обміну; і Оуенові, який бере матеріал для поборовання існуючого ладу, з довголітньої своєї фабричної діяльності, зі сфери фабрики, що є гніздом капіталізму. Ми не можемо прийняти погордливої назви утопістів, бо в утопістів є і науковий елемент в той час, як у Маркса-, ми це побачимо далі, - поруч з науковим є не менше й утопічного. Коли вже якось треба окрестити цю групу, то назва асоціоністів, як класифікує і називає їх Шарль Жид та Ріст, відповідаюча назві "організаторів" / чого? - асоціацій! / Міклашевського, є найбільш до прийняття. В цьому утопізмі криється утворення нового соціального ідеалу, що для величезної маси населення земної кулі, став новим евангелієм і справедливо цей ідеал вважають самим визначним завоюванням суспільної думки XIX віку. "Наскільки творчість вище критики, каже Туган-Барановський, -/х/-, настільки

-/х/-Очерки из истории, розд. VII "Критики капиталистического ладу".

утопісти вище своїх продовжувачів-критиків капіталістичного ладу-Прудона, Родбертуса, Маркса."

Соціалізм з'явився як реакція на індивідуалізм, заступлений класичною школою економістів. Але, щоби стати цілою школою в економіці, він мусів мати свої, відмінні від класиків, точки погляду і протиставити їх пануючим. І він їх дійсно мав; на трьох з них ми й зупиняємося зараз.

В стихійній хаотичності капіталістичного господарства класіки відкрили кілька законів, що самі по собі приводять до рівноваги ніким не регульованого господарства, як напр. конкуренція, що через хитання цін приводить до рівноваги і гармонії між попитом і пропозицією, закон рівенства прибутків, що сам собою перерозподілює приміщення капіталу і переводить його з одної галузі виробництва до другої і т.д. А відкривши ці закони класіки не входять вже в те, чи не можна часом само-працюючому господарському механізмові улегчити його тертя. Вже Сімонді звернув увагу, що рівновага справді повертається, лише досягається те дорогою ціною для суспільства. Соціалісти-ж, починаючи з Сен-Сімоністів, відчувають нелюдяну жорстокість в самодіючих силах господарських і шукать протиставити тим силам свідому протидію суспільства. Ото-ж із стремління самодіючому погодженню інтересів протиставити свідоме впливають їхні на перший погляд химерні і наївні одкриття нового суспільного механізму, проекти, що скоордінували-б й згармонізували антагоністичні суспільно-господарські сили.

З другого боку класіки розглядають і протиставляють між собою інтереси споживачів, тоб-то загалу, інтересам витворців-або приватним інтересам. Натомісць соціалісти, починаючи з Сен-Сімоністів, висувать противенство інтересів працюючих і паздних, що пізніш формується-інтересів робітників інтересам капіталістів. Інтерес загальний у соціалістів ототожнюється з інтересами працюючих, а приватний-з інтересом капіталістів, живючих на кошт працюючих. З цієї різниці вихідних пунктів впливають і різні суспільні концепції. На думку економістів інтереси загалу заспокоєні тоді, коли задоволені потреби споживачів, на думку соціалістів-коли працюючки отримують належну

ім частину загального витвору піднесену до максимуму. В наслідок цих вихідних точок на думку економістів суспільство мусять бути зорганізовано в згоді з інтересами споживачів; по думці ж соціалістів - в згоді з інтересами працівників.

Нарешті для класиків цікаві тільки суто-економічні явища. Коли вони говорять про розподіл багатств, то розуміють під тим розподіл річного зиску між чинниками продукції: землею, капіталом та працею. Їх цікавить, в який спосіб устанавлюється розмір ренти, проценту, зарібноі платні, як цін певного роду послуг. Вони говорять про чинники продукції і в противність сучасній правосвідомості трактують людську працю нарівні з елементами мертвої, пасивної природи; до окремих людей їм немає діла. По-за економічними з'явищами все инше вони приймають без дискусії, як факт. Ото-ж таке соціальне явище як власність, її розподіл і наслідки, з того впливаючі, залишається по-за їх увагою. Для соціалістів же, починаючи Сен-Сімоністами, проблема розподілення як раз і зводиться до питання, в який спосіб розділена між людьми власність. Чому так, що одні є власниками, а другі ні? Чому та власність на капітали і землю поділена так нерівномірно? Замість мертвих чинників продукції соціалісти розпочинають дослідди над живими людьми і докопуються, чого в наслідок нерівномірного розподілу власності мусять бути так нерівні зиски окремих людей? Чому ця нерівність суспільних клас і стосунків між ними відбивається в позитивному праві? "Дві ті концепції поділу багатств, каже Ш. Ріст-/*x*/-, і дві так різні впливаючі з них проблеми/одна стисло-економічна, друга-передусім суспільна/ утримуються поруч протягом цілого століття, причім ні разу не задавано собі навіть труда порівняти їх між собою".

Наведені тут противенства у вихідних точках так глибокі, що протягом всього XIX віку, поділяють між собою соціалістів і буржуазними економістами, примушують їх говорити цілком відмінними мовами, незрозумілими для другої школи, нарешті пересварюють їх між собою. Я згадував вже вище про талановитого учня Оуена соціаліста Томпсона. Коло нього в 30-40-х роках XIX віку групувалася соціалістична громада. Тому, що вони щотижня збиралися в ресторані "*Rotunda*", громада здобула собі назву ротунданістів. Так от ці ротунданісти ува-

жали себе "ширими представниками народу", бо вони визнавали право на повний продукт праці. Всіх же, що цієї ідеї не поділяли, вони призивливо називали "політико-економами". Це рання ілюстрація ідейної ворожнечі між течіями різних шкіл, в данному випадку класичної і соціалістичної. Наш час збагатився глибокими розходженнями й між самими антикапіталістичними напрямками... Насамперед в неоднаковому трактуванні взаємовідносин особи людської і людського колективу.

"Життя людини великий суспільний обов'язок; людина повинна постійно приносити себе в жертву суспільству", так завжди повторював Луї Блан. - Ради чого? запитав його один з основоположників народницького соціалізму, Герцен. "Як для чого? Адже вся ціль існування людини - добробут суспільства.

Його ніколи не буде досягнуто, як всі будуть жертвувати і ніхто не знатиме насолоди.... одповів Герцен. - /хх/.

XXII. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ І СПРОБИ ЗА ФРАНЦУЗСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р.

Велика французька революція, юльська французька революція 1830 р., як і німецька революція 1848 року, - всі вони уявляють з себе боротьбу великої буржуазії проти феодалських сил. Інший характер мала теж буржуазна англійська революція 1832 р.: в ній одна частина буржуазії, складена головним чином з радикальних промисловців, поборювала буржуазний же уряд, настановлений другою частиною, що складалася з великих фінансистів. Тут провадилася боротьба між самою буржуазією. У всіх допіру згаданих революціях існували свідомо поставлені цілі, але цілі ті були цілями тільки буржуазії. Робітництво брало участь в тих революціях, його трупом були вкриті барикади всіх тих суспільних рухів, але на послугах чужим пролетаріатові інтересам. Лютнева французька революція 1848 р. значно нагадує англійську революцію 1832 року, але за неї не лише буржуазія мала усвідомлену мету, але й робітництво.

-/хх/- Герцен, т. IV "Былое і думи", 1921р, ст. 382.

Полишивши найбільшого сліду в історії людства велика французька революція, оуки реакцією проти пригнічення людської особи по-раз перший проголосила в політичній області арінціп народнього суверанітету. Але законодавці злякалися за право особи перед силою звичайної більшости звичайних людей, вони не тільки не вводять права коаліції до своєї декларації прав людини, але ненавидять всіляке стоваришення, що нагадує їм пехи та конгрегації, вважають його за кайдани свободи одиниці і забороняють їх у всіх галузях, які заборони почаста дожили аж до 1 липня 1901 р. Буржуазний індивідуалізм, - в одріжнення від анархістичного, - великої французької революції в приватній власности окремої особи шукає противаги деспотизму більшости. Отже тлжко собі уявити більшу протилежність між духом великої революції і думками Сен-Сімоністів, Оуена, Блана та Кабе. Виходячи з погляда на людську природу як повну альтруїзму, індивідуалізові вони протиставили колективізм та комунізм, асоціацію кладуть в основу нового ладу, праву власности протиставляють право на повний продукт праці і т.д. Вони уявляють з себе виразу реакцію проти індивідуалістичних поглядів на людську природу, проти революції 1789-1793 року. А позаяк ця антикапіталістична течія була ідейним приготуванням революції 1848 р., то її остання по своїм устремлінням є протиріччям революції 1789 р. Третьому станові прислужилася революція 1789 р., в французькій революції 1848 р. поставив свої вимоги стан четвертий.

Невиразні були бажання четвертого стану протягом того півстоліття, що слідувало по 1789 році. Цей стан переживав всі лиха бурячого розвитку нічим не стримуваного капіталістичного ладу і надібно прислухався, коли хто твердив, що діло великої французької революції не доведено до кінця. Але як його завершить в дійсности, мало хто знав. Лютнева революція 1848 року в кілька днів дала демократії надзвичайно важливе завоювання: загальне виборче право. Відчувши, що з пролетаріатом числяться, соціалісти починають ставити дальше йдучі вимоги, в основі яких лежить домагання права на повний продукт праці. Це мало конкретизуватися в формі тк. зв. організації праці: національних майстерень, громадських робіт, асоціацій, народнього банку.

Без кінця повторювана в соціалістичній і анархістичній літературі ідея права працюючого на повний продукт його праці, або другими словами, на повну цінність створену його особистою працею, - має свою історію. Кене був переконаний, що суспільство може визнати кожному тільки право на існування, тоб-то право на мінімальне задоволення людських потреб. Для другого фізіократа, Тюрго, право на працю є здійсненням свободи продажу робітником своєї мускульної чи нервової сили за обумовлену договором зарібну платню. Деклярація прав людини проголосила і право на працю. Вся діяльність утилітаристів зводилася до проклямування того-ж права на працю; як в деклярації так і в утилітаристів під тим правом розумілося те що уявляв собі й Тюрго, тоб-то дозвіл кожному займатися яким завгодно промислом. Це "натуральне" право на труд не задовольняло вже Оуена і Томпсона, вони беруть його під сумнів, а натомісць висувають право на повний продукт праці. Але надзвичайну різку боротьбу з правом на працю повів Прудон. Перед 1848 р. в своєму журналі "Представник Народу" формулу права на труд, як вона звичайно розумілася, він розбиває в шент. Насамперед він уважає її негідною, бо вона узаконює спадковий обов'язок бідняків жити на зарібну платню, виконуючу потрібну суспільству працю. За цим вона неvistарчаюча, бо не уявляє з себе всеохоплюючого положення і є чимсь переходячим; вона захоче можливість небагатьом щасливчикам не виконувати цього права на працю, тоб-то не працювати. Далі, ця формула аристократична, бо соціальну нерівність і можливість визиску виробників не працюючими вона вважає фактом; бо навіки вона визнає зверхність неробів цивілізованих клас над працюючими... Нарешті, вона небезпечна, бо бажання і правні вимоги робітника вона зводить до останнього життєвого мінімуму; бо вона обдурюючи бідняка мирить його зі своєю долею; бо сіє неправдиву думку, що мучителі народу самі від себе роблять все, що можливе для бідноти і немає інших шляхів до облегчення страждань; бо дешевими подачками і хитрими уважками віддаляє день заральної розплати...; бо ся формула ще кріпче виковує кайдани пролетаріату і під новою формою феодалізму увіковічує сталість його рабства. За цю критикою права на працю в брошюрі/x/

-x/ Le droit au travail et le droit de propriété, 1848p.

Граматика Архіє Французької Конституції, випуск
с 1793р., в числі інших небіжних прав людини

виданій ним з приводу дебатів, що відбулися в 1848 році в Національному Зібранні, з приводу права на працю, Прудон намічає і позитивні боки того права. Тут він указує, що проголошуючи право на працю, ми зовсім не повинні обмежуватися в підшуканню, напр. кваліфікованим робітникам якої-небудь праці, а вимагаємо права одержання праці, відповідної певним здібностям і з належною винагородою. Бо коли, напр., держава безробітному лікарю даватиме роботу підмітати вулицю, то в данному разі маємо діло не з правом на працю, а просто опікування. Отже право на працю не є опікування, а організація праці.... З погляду Прудона: "право на працю є право, котре завжди має кождий громадянин, до якого-б промислу чи професії він не належав, на роботу в звиклім ділі за певну зарібну платню, якої розмір не довільний і не випадковий, а відповідає наочному і нормальному рівню зарібних платень". Про зрозуміле в такий спосіб право на працю говорив він: "дайте мені право на працю, а залишіть собі власність". -/хх/-

Право на труд для Прудона є, таким чином, право кожного, що хоче працювати, одержати роботу, а обов'язок держави чи суспільства достарчити ту роботу. Для індивідуалістів право на існування є правом на опікування; для Прудона-се є правом вимагати організації праці, що забезпечує рівний добробут для всіх і кожного.

Право на повний продукт праці означає скасування нетрудових зисків, що по природі своїй є частиною продукту праці. Скасування-ж нетрудових зисків є ні що инше, як скасування капіталістичного ладу. Отже це право є правом майбутнього некапіталістичного ладу. Якого-ж саме? Комуністичний лад принципіально не може визнати особі права на весь продукт праці, бо він їй дає право споживання в міру дійсної потреби і тільки. Лишається соціалістичний лад, коли знаряддя і засоби продукції будуть виїняті із-під цивільно-в обороту, стануть всенароднім добром, але продукт виробництва буде власністю продуцента. Не трудно одначе показати, що навіть і в соціалістичному суспільстві право на повний продукт праці не здійснимо. Ніхто не буде заперечувати того, що й соціалістичне суспільство для провадження своєї господарської діяльності буде потребувати капіталу насамперед в

формі знаряддя продукції. А амортизація існуючого і накоплення нового капіталу буде переведено тільки в тому разі, коли не весь продукт праці буде розподілятися між членами суспільства. Окрім того деяка частина продукту мусіла би бути відрахована на утримання напр. лікарських і виховавчих закладів, на охорону ладу і безпеченства / соціалістичну поліцію / і т.д. Крім того це право за диференціальної продукційності землі звелось би до несправедливого збогачення одних за рахунок осіб, працюючих на землях гірших і т.д. і т.д. Значить і в соціалістичному суспільстві право на повний продукт праці не може бути цілковито здійснене. Це очевидячки зрозумів і Прудон, коли в дальших своїх працях приходить до іншої, ледве чи щастливішої гадки, про необхідність і справедливості не права на повний продукт праці, а рівного розділу всього суспільно-виробленого продукту. Інші дослідники знайшли другий вихід. Віденський професор Антон Менгер в своїм творі "Право на повний продукт праці", 1886 р., визнає, що для майбутнього суспільного ладу далеко більше значіння, ніж право на повний продукт праці, буде мати право на гідне людське існування. Московський проф. П. Повгородцев в своїм нарисі: "Право на гідне людське існування", 1905 р., указує, що це право належить до категорії прав людини і громадянина. Другий російський професор І. Покровський в своїм нарисі "Право на існування" 1906 р., вважає, що "поняття гідного людського існування надзвичайно неозначене і ростяжимо" і через те говорить тільки про "право на існування". Він звертає увагу на існуючу в державах систему опікування бідняками, одначає вбачає в ній не принцип права, а "принцип жалю і милостині", окрема особа за цієї системи не має права бути спасеною від голодної смерті і настає на тому, що право на існування - це не апеліяція до милости і добрости суспільства, а справжнє право кожного. Нарешті Вл. С. Солов'їєв, виходячи з морального і релігійного погляду, обстоє, щоби "кождому були забезпечені матеріяльні засоби для гідного існування і розвитку". -/х/-.

-/х/- Вл. С. Солов'їєв. ч. VIIІ зібранія сочиненій стор. 358.

Але ні Менгер, ні Новгородцев, ні Покровський, ні Соґв'юв не указують тим правами на труд, на повний продукт праці, на гідне людське існування чи на існування, - місця в праві. Лише з приводу приватної проблеми найбільш справедливої організації поземельних відносин В. Чернов- /х/- указує на необхідність розширити суб'єктивні публічні права і включенням в них права на землю. Український вчений Богдан Кістяковський вважає, що право на гідне людське існування з усіма його розгалуженнями, як от правом на користування землею, капіталом, на розвиток всіх здібностей людини... в соціалістичній державі увійде в розряд суб'єктивних публічних прав. "В державі майбутнього, каже він, кожному буде забезпечено гідне людське існування не в силу соціального милосердя, що приводить до організації, аналогічної сучасному опікуванню / призерню / бідних, а в силу присутності кожній особі прав людини і громадянина- /хх/- . В різного роду страхуваннях-, проти хвороби, нещасних випадків, інвалідності та старості, - Кістяковський справедливо вбачає повільне проступання людскости по шляху признання за кожним права на існування. Страхівка від безробіття, що нині подекуди вже починається, стане реальним признанням права на працю, а з тим і буде зроблено перший крок до признання за кожним права на гідне людське існування.

Спеціально на французькому ґрунті ідея права на працю була висунута через Курье, її розвинув Консідерант, а робить надзвичайно популярною Луї Блян. Люде вже фактом народження, каже Луї Блян в своїм творі "Організація праці", набувають право на існування. Для здійснення можливості існування кожному мусить прислугувати право на працю, після чого ще до ідеалу братерства зостанеться довгий шлях. Лютнева французька революція 1848 р. зразу-ж ставить на чергу дня право на працю, хоча різними колами вона по різному розумілася.

- /х/- Виктор Чернов. Къ вопросу о социализации земли. 1908.

- /хх/- Б.А. Кистяковский. Социальные науки и право. 1916 р., 590 і слід.

Під впливом невеликої групи робітників парижських, котрі прийшли до ратуші, тимчасовий уряд, між котрим представником соціалістичної фракції був Луї Блян, спішить визнати те право. У виданому декреті, зредагованому через Луї Бляна, писалося, що уряд зобов'язується запевнити існування робітника достарчанням йому праці; зобов'язується запевнити працю всім громадянам. Виконуючи дану обіцянку на другий день уряд оповіщає негайне відкриття національних майстерень, до яких міг вступити кождий, хто би схотів. Рік 1847 був роком промислової кризи; революція кількість безробітного елемента ще збільшила. Сподівалися, що коло 10,000 робітників буде приміщено в національних майстернях, одначе розголос про відкриття майстерень і хибне змішування їх з пропагованими через Луї Бляна в його праці, що вийшла в 1841 р., громадськими майстернями, підтягували до Парижу безробітні елементи з провінції; в кінці квітня на цих майстернях вже числилося 99,400 душ. Більшість того люду, незалежно від фаху, була вжита на непотрібні земляні роботи з платнею по 2 фр. в день. Иноді роботи не вистарчало і, щоби все-ж зайняти чимсь небудь робітників, їх примушували копати землю і вирити землю переносити на друге місце, щоби потім з нового місця знов переносити тую-ж землю на старе. Така смішна праця ображала працьовників, незадоволення зростало, уряд бачив, що воно загрожує вилитись не в той бік куди йому хотілося. Засновані при участі соціаліста Луї Бляна ці національні майстерні справді ні в якій мірі не були його ділом. Несоціалістична більшість тимчасового уряду поручила ці роботи вести міністрові публічних робіт Морні, який безпосередне керування ними передав рішучому противникові Луї Бляна інженіру Емілю Томасу. В армії зайнятих під його приводом робітників, ціною вжиття навіть потайних грошових фондів, думалося мати силу, яку при нагоді можна протиставити лівійшим течіям, що під приводом Луї Бляна розробляла в Люксембурському палаці проблему організації праці. Коли-ж уряд переконався, що невдалими національними майстернями ідея громадських майстерень вже скомпромітована, а робітництво стає орніщем політичної пропаганди самому йому небезпечної, то 21 червня видав декрета, що всі робітники у віці від 17-25 років мусять або

вступити до війська, або негайно вирушити на провінцію також на земляні роботи. Обмануто в своїх надіях на працю і на повний продукт від неї, робітництво 25 червня робить повстання. Робиться спроба оголосити диктатуру пролетаріату. В червневі три дні демократія жорстоко розбивається генералом Кавеняком; на місці лишаються тисячі трупів; республіка соціальна задушуеться через республіку буржуазну; соціалізм подавлений, соціалісти вигнані на еміграцію, між ними і Луї Блян; одповідальність за катастрофальне досвідчення з національних майстерень, "згідно з упрощеною логікою суперечок політичних", каже Ш. Ріст, "звалено на принцип права на працю"; його вважали цілком скомпромітованим, як розуміється, і Луї Бляна. "Я після революції, пише Луї Блян в своїм цікавім останнім уступі "Історії революції 1848 р.", зробився козлом відпущення, на котрого Ізраїль звалив всі свої гріхи. "Ці знамениті" національні майстерні", з-за котрих мене чуть не вбили в Парижі, не були а ні моїм твором, ні приміненням хоча-б посереднім моїх доктрин"... Справді, в той час як його громадські майстерні мали бути продукційними кооперативами так зв. національ-ні майстерні уявляли з себе просто громадські роботи для голодаючих і не находячих зайнят'я робітників.

Поруч з лозунгом права на працю рівною-ж популярністю користався і другий-організація праці, творцем якого був Луї-Блян. Через три дні після декретування права на працю, 28 лютого, масова демонстрація робітництва заявила тимчасовому урядові вимогу "утворення міністерства доступу, організації праці і знесення визиску людини через людину." Коли остання з вимог знесення визиску... була і є загально-соціалістичним гаслом, то перші були лозунги Луї Блянової, перед революцією виданої праці. Натуральним було, що Луї Блян, член тимчасового уряду, скористався випадком. На щастя соціалізму його умовили задовольнитись заснуванням під його провідом "урядової комісії в справах робітничих", яка, щоби підкреслити противенство старому режимові, мала свої засідання в колишній палаті перів, в Люксембурській палаці. Названа комісія мала складатися з представників промисловців і робітників на паритетних основах,

а окрім того мала запрошених ліберальних економістів та соціалістичних письменників-/х/-. В дійсності в ній брало участь майже само робітництво. Комісія, сама по собі безсила, мала розробляти проекти для внесення їх Національному Зібранню. Вона справді розробила цілий план державного соціалізму, який однак не подав навіть під обговорення Національного Зібрання. Під натиском комісії було задекретовано для Парижу 10-годинний, для провінції 11-ти годин. робочий день. І хоч сей декрет ніде не виконувався, все-ж від нього, від дня 2-го березня 1848 р., можна датувати народження французького робітничого законодавства. Ці мізерні практичні наслідки комісії получилися через те, що Луї Блян задивлявся на комісію, як здобуту до послуг соціалізму, надзвичайно зручну трибуну, з котрої він мав можливість промовляти до цілої Європи. Більша частина засідань пройшла на розвинення думок Луї Бляна, вилжених ним в згаданій вже "Організації праці". Кінець кінцем комісія виродилася в політичний клуб, беручий участь у виборах, в вуличних виступах і демонстрації 15 травня, що вдерлася в помешкання Національного Зібрання. З 13 травня Луї Блян відмовився від головування в Люксембурській комісії і вона безславною смертю вмірає, "не залишивши по собі, каже Ш.Ріст, іншого сліду, окрім здискредитування соціалістичних поглядів в публічній opinіi".

Всі так звані утопісти від Сен-Сімоністів і до Л. Бляна включно на асоціації указують, як на одинокий засіб переустрію суспільного ладу; на асоціації, що існуючим французьким законодавством майже заборонялися. Натурально, що під час революції 1848 р. мусіли бути зроблені спроби здійснити їх на практиці. І дійсно тимчасовий уряд одночасно з проголошенням права на працю 26 лютого в своїй декларації говорить, що "робітники повинні стоваришуватися між собою, щоби користатися з оwoчів своєї праці". По пролозіції Луї Бляна, прихильника витворчої кооперації на державною підтримкою, були зорганізовані на державні кошти насамперед дві великі продукційні асоціації кравців і шорників. Першій було дано замовлення на пос

-/х/- Запрошено було і Прудона, та він відмовився

тачанні армії 100 тис. мундірів, в другій воєнне замовлення на сідла для кіннотників. За цими асоціаціями повстають інші. В Національній збірці вноситься ассігната на підтримання продукційних асоціацій в сумі 3,000,000 фр. Ворожі цьому кооперативно-соціалістичному руху делутати не вважали можливим противитися бажанням парижських робітників, в тайній надії, що з цього заміру нічого не вийде. [Могли-б прохати про ассігновку не в три, а в двадцять міл. франків, сказав депутат Тьер докладчикові законопроекті. Ми-б дали й двадцять мільйонів, бо це не була-б за надто велика плата за переконувачий опит, котрий би вилікував всіх нас од грізного глупства". В протилежність урядовому розмахові прихильники Бюшеза, про заснування котрим товариства ювелірного в 1834 р. і про ідеї котрого ми вже говорили, побоювалися такого скороспілого повстання продукційних кооперативів, яке на випадок невдачі, а це як раз і трапилося, могло-б дати привід до шкідливої гадки про неможливість робочих асоціацій взагалі. Отже декрет про ассігнування 3 міл. фр. без дискусії і одноголосно був ухвалений. Один мільйон з тих коштів пішов на стоваришення чисто робітничі, а два-на мішані в спекуляційних цілях зложені з робітників і підприємців разом. Загалом в цей час з допомогою і без допомоги урядової повстало до 300 асоціацій. Урядом був вироблений для продукційних асоціацій, маючих право на сдержання державної підтримки, звірцевий статут. Він майже у всьому був скомпонований в згоді з ідеями Бюшеза, аж до зложення неділимого і недотикального "соціального" капіталу. Статут полишав стоваришенню дуже обмежену свободу діяльності у внутрішньому житті. В році 1855 із асоціацій, заснованих в 1848 р., уже на числялося лише 9, тай з тих більшість переродилася в акційні товариства, вживаючі найману працю. З причин загибелі цих раптом і в великій кількості повставших продукційних асоціацій назвемо слідуочі: а/ наступивша за поваленням революції тяжка реакція створила неприяні умови існування асоціацій, дітей революційної доби; б/ асоціації повстали в добу промислової кризи, коли ринок і без того був переповнений, через що виробники асоціацій не знаходили собі збуту; в/ незадовольняючий лідбор членів наслід створюваних товариств

часом для того щоби не прогавити урядової підтримки; г/ не підготовлені в належній мірі до своїх завдань члени асоціацій давали на ринок товар, який по своїй якості був гірший за вироби капіталістичних закладів; д/ асоціації-ж засновані на власні кошти не мали стільки капіталу, щоби набути машини, з поміччю яких можливо би було конкурувати з крупно-капіталістичними підприємствами; нарешті, е/ продукційний тип кооперативів не тільки тоді, а й тепер все ще являється найтруднішим зі всіх інших до свого переведення -/х/-; в той час як інших, споживчих та кредитових, налічується десятки тисяч, продукційні кооперативи й за наших часів трапляються на жаль одиницями чи десятками. Отже й спроба з продукційними асоціаціями в революцію 1848 р. повинна бути визнана нещасливою.

Так від місяця лютого і по червень 1848 р. соціалістичні формули, як право на повний продукт праці, право на працю, організація праці, асоціація, - спробувано здійснити і у всіх випадках невдало. В робітництві ті невдачі викликали зневірря; широка публічна опінія, не вдаючись в жадні розрізнення, кінець кінцем одвертається від всіх соціалістичних реформаторів без винятку, памятаючи лише девіз "enrichissez-vous" /богатійте/. Після революції 1848 р. у Франції відбувається державний переворот Наполеона, в Англії остаточно занепадає чартистський рух, запалює реакція в німецьких державах. Загальній європейській політичній реакції відповідала психологічна реакція суспільства. Соціалізм та комунізм Сен-Сімоністів, Фур'є, Бляна, здавалось остаточно здіскредитовані. Тогочасні економісти про них писали некрологи. Прудон в блискучих передовицях "*Représentant du peuple*" зі свого боку скажено громить соціалістичну недотепність. "Ви не знали, каже він на адресу соціалістів та комуністів, як схопити за горло капітал; ви стояли перед ним, як жадібна до крові зграя собак перед їжаком". Спроба - ж його самого "схопити за горло капітал" через "Народний банк", якого статут затверджено було сім місяців після Ковенякової розправи, 31 січня 1849 р., - про що мова буде далі, - так само як і ті, яких він лаяв, привела до повного фіяско.

Послідуючі соціалісти і комуністи другої половини ХІХ віку відмежовуються від скомпромітованих соціалізму і комунізму першої половини ХІХ віку, призириливо називаючи все те утопізмом; хронологічною гранню між "утопічним" і "науковим" соціалізмом стала революція 1848 року. Од неї-ж, або взагалі з половини ХІХ віку, починається розсвіт капіталізму в континентальній Європі. У всіх областях господарства починається шалене грюндерство. Мотив наживи безроздільно запановує разом з капіталізмом. Йому-ж послужить в наслідок революції 1848 р. внесене кріпацтво, бо звільнені без землі селяне стали величезним трудовим резервом, з якого комплектується фабричне робітництво. Економічне законодавство відбиває інтереси та політику капіталістичних і аристократичних клас.

-----0-----

В протидежність великим утопістам француз Оґюст БЛАНКІ / 1805-1881 / був соціалістом і потім комуністом, втілюючим не широкі теоретичні заміри з мирними способами їх досягнення, а глибоку ненависть до існуючого ладу і революційну тактику в його поборюванні, тактику, що до нині відома під назвою БЛАНКІЗМУ.

Вже будучи студентом він бере участь в потайних революційних громадах та в студентських демонстраціях, і відмічається ударом шаблі та рушничної кулі. В революцію 1830 року з рушницею в руках проводить всі три дні на барікадах. Побачивши, що наслідки цієї революції пішли на руч буржуазії, він проти нового уряду короля Луї-Філіпа робить змови і підготовляє повстання, без усвідомленої програми на майбутнє. Його кілька разів арештовують, присуджують до в'язниці. Зустріч з комуністом Буанароті, товаришем Бабефа, робить його прихильником комунізму. В нелегальному органі організації, до якої належав Блянкі, читаємо: "Ми не аристократи крові, щоби бережно проливати кров"... Є лише одні засоби, які можна вживати: убивство королів, убивство тиранів, убивства знезенька, -хай як завгодно звуть ці героїчні акти" -/х/-.

-/х/- "Moniteur republicain" / за травень 1838 р.

12 травня 1839 р. Вьянкі пробує викликати революційне повстання, запровадити революційну диктатуру, пробує зробити революцію. Нарід не підтримав змовців, повстання скінчилося невдачею, Вьянкі засуджений до кари на горло, яку заміняють замуруванням в одиночну в'язницю, звідки пробує втікати, але його ловлять і вертають назад. Король оповіщає йому помилування, але він його не приймає, а продовжує відбувати в'язницю, аж доки люгнева революція 1848 р. не розчиняє йому двері на волю. Політика тимчасового уряду, в якій було лише два соціалісти-Луї Бьян і робітник Альбер, примушує його підготувати змову, щоби скинути той уряд і запровадити революційну владу. За маніфестацію 15 травня, що вдерлася в саме помешкання Національного Зібрання, Вьянкі, як один з ватажків, засуджується на 10 років в'язниці; звідти він пробує вивікти, але його видають і з глумом повертають знову до в'язниці. Після в'язниці його засилають до Африки. Амністія дана Наполеоном III в 1859 р. вертає Вьянкі волю. Знов розпочата потайна революційна праця в 1861 р. приводить знову його до засуду у в'язницю та чотири роки, на цей раз він щасливо втікає, оселюється в Бельгії і звідти конспіративно приїздить до Парижу, де засновує потайну революційну організацію. Коли франко-пруська війна 1870 р. ставала для Франції нещасливою і нарід почав протестувати проти імператорського режиму, Вьянкі хоче зробити революцію, підіймає повстання в робітничому кварталі Парижу і, як і в 1839 р., також невдало. Революція сама прийшла, але пізнійш, 4 вересня 1870 р. Скоро і до тимчасового уряду 1870 р. він став в рішучу опозицію, а невдала робітнича маніфестація 31 жовтня 1870 р., примушує його переховуватися, але як раз його арештовують на провінції а переддень / 17, III, 1871 /, коли в Парижі робітники zorganizували революційну комуни; військовий суд його засуджує до вічного ув'язнення. Дана парламентом амністія 1879 р. вертає свободу Вьянкі. Із 76 років життя цілих 37 літ Вьянкі просидів у в'язниці, причім двічі був засуджений до смертної кари, підсумок який для недавньої російської дійсності не уявляє чогось особливого і сам по собі ще не даючий права на місце в історії економіки. коли-б не повставше в зв'язку з

діяльністю Влянкі і його однодумців поняття блянкізму, як способу соціальної боротьби.

БЛЯНКІЗМ- напромак голівне негациї істнлючого, без жадного розробленого пляну на ма'бутне. Лишень після завалення певного режиму і захоплення маєтностей богачів, можна буде узнати, яка саме суспільна організація представлялася, переворотчикам. В розпалюванню страстей народніх мас проти заможніх кляо поруч з відсутністю ясної ідеї, за яку провадиться боротьба-от в чім полягає діяльність блянкістів. Блянкістами є ті соціялісти і комуністи у котрих революційна тактика є найбільш важною і навіть єдиною підставою, які гадають, як то думав і Влянкі, що революцію можна робити, тоді як справді революції вибухають самі, коли назріють певні умови." По суті речі, каже Мерінг про Влянкі, він був скорійш карбонарієм- /х/- і якобинцем -/хх/-, ніж соціялістом." Теж саме можна взагалі сказати і про блянкістів і самий блянкізм, коли-б він і де-б він не виявлявся.

XXIII П'ЕР ПРУДОН /*Pierre Joseph Proudhon*

/1809-1865 /

По своєму світогляду Прудон з одного боку схилявся до ссоціялізму, хоч ніхто до нього так не розкритикував утопичного соціялізму, як Прудон; а з другого, він хоч і не може бути названий батьком анархізму, але сам себе називав і був анархістом, який безперечно бідьш ніх хто инший посприяв його спопуляризуванню.

Анархістичні ідеали, як стверджує ліпший історик соціялізму Г.Адлер / див. "*Geschichte des Sozialismus und Kommunismus*", 1899 р. /, можна спіткати у всі епохи, їх сліди можна знайти навіть в грецькій філльозофії.

-/х/- Карбонаріями звалися члени конспіративних політичних організацій Італії початку минулого віку.

-/хх/- Якобинцями звадилися члени клубу в добу французської революції, заядлі республіканці, серед котрих числилися Робеспьер і Марат.

Вік ХІХ -й мав кількох помітних анархістів перед Прудоном. В розділі про Мальтуса побіжно ми вже згадували про одного з них, англіка ГОДВИНА /1756-1836 р./, що во ім'я загального добра, як найвищого нашого закону, а/ відкидає всіляке право взагалі, не визнаючи його ані за яких умов часу і простору, б/ відкидаючи право відкидає і державу, як правну установу, що протирічить загальному добру, пропонуючи натомість дружельбне співжиття всіх людей на основі їх власних законів, в/ відповідно до свого погляду на право він неминуче і категорично, без винятків, одкидає і власність, намісць якої му- сить стати розподілення багатств з погляду ви- мог загального добра. -/х/-.

Одночасно з французом-анархістом, Прудоном, жив і творив німець-анархіст КАСПАР ШМІДТ /1806-1856 / з Баварії, що в 1845 р. під прибраним іме- нем Макса Штірнера видав працю: "*Der Einzige und sein Eigentum*", тоб-то "Єдиний і його власність". В той час, як утілітаристи, бентамити, зробили часта найбільшій маси людських істот підставою для своєї моралі, багатько анархістів, починаючи з допіро згаданого Годвина, вірять лишень в ро- зум і самоозначення вільної особи, прагнуть, щоби "дефаталізувати особу і історичний процес" / вираз Міклашевського, Історія... ст. 380 /. Не всі анархісти іррелігійні, але Штірнер уславився яко перший "іммораліст". Між радикальними нап- рятками свого часу, Штірнер бачив побожну пошану до таких понять, як людськість, суспільство, прав- да, добро, - котрі на його гадку були пристарілими абстракціями, так само нереальними, як божества Олімпу, або упирі, що полохають жахливу дітячу уяву. Єдиною реальністю є наше власне "Я", иншої не знаємо. Кожда індивідуальність є незалежна і окрема сила, а найвищим законом для неї є її особистий інтерес. що до цих останніх, то по Штір- неру "всі інтереси є законні... під умовою, що ма- ють досить сили". "Тигр, що нападає на мене, має слухність, а я, обороняючись від нападу, маю так само слухність". "Хто має силу, той має й право; хто не має сили - не має й права" / *Einzige* ... вид. 1901 р., стор. 195 /.

-/х/- Дивись його двохтомову працю: "*An enquiry concerning political justice and its influence on general happiness*" / 1793 р. /.

З погляду особистого інтересу кожного без жадних обмежень в просторі і часі право відкидається, замість його в майбутнім особисте добро буде для всіх законом. Через те, що єдиною реальністю є моє індивідуальне "я", всі колективи, як держава, суспільство, народ, родина, - котрі те "я" обмежують і хочуть запрягти собі на службу, - відпадають. У відношенню до мене мають вони лише такий авторитет, який їм визнаю я сам; в хвили-ж, коли я перестану їх визнавати, вони гублять яку-будь відносно мене силу і тоді роблюся я справді вільним. "Маю право повалити Зевса, Егову, Бога і т.д., коли тільки могу те вчинити. Маю право замордувати, як що тільки сам собі не забороню того... Я вважаю те своїм правом; по-за мною самим права не істнує... Можливо, що то не подобається иншим. То їх діло, не моє, - можуть вони боронитися". / і від, стор. 193-194/. Одкинувши разом з правом правову установу, що зветься державою, Штірнер так само категорично відкидає й правний інститут власності; добро кожної людини вимагає розподілу багатств на основі її власних законів... Робітникам, що скаржаться на визиск, голоті, позбавленої всякої власності, по думці Штірнера, лишається один шлях: признати собі самим доти не достаюче їм право і взяти собі власність, котра є їм потрібною. "Щоби побороти нужду... егоїзм... не каже: чекай аж поки доброзичливі уряди... щось подарують..., але: хватай і бери собі, що є тобі потрібним". / і від, стор. 255 /.

"Земля... належить до того, хто потрапить її взяти, або до того, хто не дасть її відібрати в себе. Як що хто зуміє її собі присвоїти, то належить йому не тільки земля, але й право на неї / і від, 195/. В протилежність до пізніших анархістів, Прудона, Бакуніна, Крапоткіна, Штірнер вважає, що тільки індивід є єдина реальність, а суспільство є чимсь нереальним. Окрім того сі пізніші анархісти будують свою індивідуалістичну мораль на принципі абсолютної справедливості, тоді як Штірнер -будує її на принципі егоїзму, як основним двигуні людської натури. "Для егоїста, каже він, не існують остільки високих і абсолютних об'єктів, щоби примусити його поклонятися їм, жити виключно для них і жертвувати собою ради них. Любов егоїста впливає з його вигід, розвивається і закінчується в межах його особистих інтересів".

Схожі до Штірнерових гадок висловлював потім геніяльний Ніцше, але в той час, як праця Штірнера, посідає значіння суспільне і політичне, Ніцше є майже виключно філософом і моралістом і, як такий, стоїть по-за/обсягом нашої дисципліни. Правда у Штірнера були й прямі послідовники його анархічних ідей, досить назвати напр. Тенера, що написав твір під назвою: "Замість книги, написано людиною занадто занятю, аби написати книгу", але ми не працюємо зараз над історією анархізму, щоб на тім довше спинятися. Зазначивши наперед, що досить розповсюджений погляд, ніби анархізм є лишень дальнійший, найбільш крайній розвиток ідеї соціалізму - погляд по суті своїй абсолютно безпідставний, що буде завжди впливати само собою з характеристики анархізму й соціалізму, ми звертаємося до самого Прудона.

Як і ур'є Пьер Жозеф Прудон / 1809-1865/ родився в французькому місті Безансоні. Його батько був ливоваром, що не хотів свого виробу продавати дорожче собівартості і тому, пише лотім Прудон; "мій працюючий татусь жив як бідолаха, умер бідняком і полишив дітей бідними. А всі предки-мужичого роду. Під час революції 1848 року Прудону довелося виступати проти одного депутата, що похвалився знатністю рода і Прудон з трибуни Національного Зібрання гордо заявив: "В мене 14 предків мужиків, - назвіть мені хоч одну родину, що малаби більш гідних предків." В цьому мужицькому походженню з країни дрібного селянства, якою досі є Франція, полягає корінь ідеології Прудона. З юнацтва Прудон мусів перебиватися на власні руки: був наборщиком, коректором, господарем друкарні, в 1848 р. депутатом, літератором, управителем ділами одної фірми... Систематичної освіти він не одержав, але з праць помітно його знайомство з Кантом, Гегелем, Фейербахом, Бутлером, Гетчесоном, С. Сімоном і О. Контом; самоучкою він довів свої знання до найвищого по тим часам рівня. Коли Прудону було 31 рік він пише на тему задану Академією, свою першу працю: "*Au'est-ce que la propriété*" / "Що то є власність" 1840 р. Його вираз, що "*La propriété c'est le vol*", що "власність - то є крадіж" сприяє уславленню автора серед широкої публіки економістів і соціалістів. Не можна, писав в 1841 р. до Прудона Блянк, мати до людини більшої пошани, ніж я маю до вас".

З ним шукає знайомства Карл Маркс. В 1843-44
ках Прудон з Марксом приятелюють, провадять цілі
ночі в наукових суперечках. Тим часом в 1846 ро-
ці виходить сама цінна наукова праця Прудона
" *Système des contradictions économiques ou Philosophie
de la misère* " / "Економічні протиріччя, або філософія
убожества" / . Зясовується велике розходження по-
глядів обох приятелів і Маркс перефразовуючи
заголовок праці Прудона випускає свою книжку
під назвою " *Misère de la Philosophie* " , в якій на-
кидається на свого попереднього друга з нешта-
мовано-пристрастною критикою. Прудон, вперкений в
собі, на сю брошуру Маркса не бажає навіть від-
повідати, заявивши в одному приватному листі, що
в ній переплелися "орехня, плягіат і нерозумін-
ня". Приватну власність Прудон уважав за джере-
ло всіх вад сучасного устрою, і він розкритико-
вує насамперед. Але перед ним, або й за його жит-
тя уже були запропоновані, а почасти й випробовані
способи перетворення існуючого устрою Овеном,
Сен-Сімоністами, Фур'є, Кабе, Луї Влянном, -соціялі-
стами та комуністами. В тих способах Прудон не
вбачає виходу і по черзі так само звертає він
свою гостру критику й на тогочасний соціалізм.
Він вже переходив до шукання, в якій спосіб по-
годити між собою протидіючі в капіталістичнім
суспільстві сили, коли вибухає революція 1848
року і Прудон, байдужий до політичних питань,
втягується до соціального руху, стає депутатом
Національного Зібрання, депутатом того, по виразу
Герцена, міщанського вертепу, де Прудону без сум-
ніву не було місця / Герцен. *Былое і думи* т. IV,
1921 р., стор. 54-55 , . "Я подаю свій голос проти
вашої конституції не через те, що вона кепська,
але й тому, що вона-конституція", заявив один раз
в Національному Зібранні анархіст Прудон / і від
стор. 55 / . Незалежність думки, непошана до загаль-
но-визнаних кумирів, нанесення ударів з однаковою
жорстокістю направо і наліво викликали до Прудона
ворожнечу всіх партій. На одну з його промов
лава депутатів кричала - "промовця в дім божевіль-
них". З приводу фінансового проекту корінної ре-
форми податків вже згадуваний нами ватажок бур-
жуазії, - той, відносно котрого говорять, що він в
1871 р. залив кровю повстання робітничого класу,
паризьку комууну, - Тьер, робить образливий напад
на моральність Прудона. Почувши се Прудон зійшов
на трибуну і звертаючись до Тьера сказав : Кажіть
про фінанси, але не говорите про моральність....

Коли-ж станете продовжувати, я... запропоную Вам такий двобій: тут з цієї трибуни розповім все своє життя я..., а потім нехай оповідає своє життя мій противник. "Очі всіх звернулися на Тьєра, але той сидів похмурий... і мовчав; Прудон дивлячись з призи́рством на захистників релігії і казенної сім'ї залишив трибуну. Прудон-анархіст в'їдливо нападає на представника влади - президента республіки-Луї-Наполеона. "Хто ви такий, пане президенте, писав він в одній статті про нього, скажіть, -мужчина ви, жінчина, гермафродіт, звір чи риба." За цей літературний "злочин" він дістає три роки в'язниці. Коли він одбував в'язницю, Наполеон Бонапарт, 2 декабля, зробив свій державний переворот, повалив республіку і оповістив себе імператором. Навдивовижу Прудон тоді-ж ще у в'язниці пише брошуру, в якій визнає можливим оправдувати переворот. Республіканці не могли цього вибачити Прудону, а наполеоновський уряд в 1858 р. за нову книжку Прудона знову прирікає його на три роки до тюрми. На цей раз він втік до Бельгії, але в 1860 р. з рук того-ж уряду він прийняв амністію і повернув до Франції. В данному разі закид Прудонові в політичній нестійкості зм'ягчається тим, що він, як і утопісти/Овен, Сен-Сімон, Фур'є / відкидав значіння політичної боротьби і політичних форм влади. Сходячись з утопістами в допіру згаданім, він діаметрально розходився з ними в питанню, що до становища жінки. Як відомо утопісти стояли за емансипацію жінок, Прудон гадає, що ця емансипація привела-б лише до розпусти, бо тільки суровий обов'язок і ланцюги шлюбу можуть ввести в межі і стримати стихійну силу кохання, заложену в жінці. Коли він говорив про родину чи жінку в ньому завжди чувся сільський *pater familias*, самодержець в родині, де жінка-підвладна робітниця і мати. Він стоїть за римську сім'ю, з нерозлучним шлюбом, за побрання холодне як лід, за побіду над коханням. У нього чим менше кохання між чоловіком-робітником, а жінкою-кухаркою, тим краще. Як нижчій істоті, жінці не потрібна освіта. Він сам був одружений на простій робітниці і був з своєю подруги задоволений; мав дочок, але про їх освіту він цілковито не дбав. До освічених жінок він ставився з одвертою огидою; казав, що вже краще бути куртізанкою... От головне з життя Прудона, чим варто попередити розгляд його літературної спадщини.

Писав він багато, особливо в останні 15 років життя, коли цілком одійшов од політики; загалом його творів є до 30 томів. З них опріч двох, раніш вже згаданих, для нашої дисципліни вартим уваги є трактат "*De la justice dans la révolution et l'église*" / Про справедливість в революції і церкві /, 4 томи, що вийшов вже в 1858 р., тобто за сім літ до смерти автора. Хоч улюбленим гаслом його було - "*destruam et aedificabo*", - , але загалом сила Прудона не в позитивних конструкціях, а в критиці існуючого. В тій негації... старого суспільного ладу страшна демонічна сила Прудона. Його читання, по словам Герцена, / і від 49 / дає не результат, а засоби, одточує зброю. Прудон переважно діалектик, при чому в одріжненні од Марксової, мертвої, його діалектика-жива; він контроверзіст суспільних питань. Лише раз в житті спробував Прудон дати позитивну концепцію, спробував на практиці розв'язувати суспільні проблеми. Ворог утопій, він примушений був революційними обставинами 1848 р. дати ще й свою утопію: "Народнього Банку", але до розгляду його основних поглядів підійдемо по черзі.

В своїй найпершій праці "Що таке власність" Прудон оперує ідеями вже знаваними. Досить сказати, що німецький філософ Фіхте в своїй праці "Замкнена торговельна держава" / 1800 р. / сказав про власність почасти й про державу багацько з того- /х/-, що ми зараз почуємо від Прудона. Прудон-нова-ж критика звернула на себе загальну увагу винятково блискучою формою. Він розбирає аргументи про власність індивідуалістичної школи, по черзі розбиваючи існуючі теорії в її виправдання.

- /х/- По Фіхте власність не є виключне право розпорядження річчю, а лише право користування нею за-для певно означеної діяльності. Не визнає він права власності на землю, а лише право користування... що базується на договорі. Хто нічого не має, той не може вважатися признавшим власність другим. Хто не володіє нічим, той не зобов'язаний визнавати права інших. За ним лишається право робити все, що знайде потрібним... Фіхте також гадає, що всякий уряд по своїй природі має тенденцію робити себе непотрібним.

Одна з них обгрунтовує власність на натуральному праві. Вона міститься в декларації прав, що проголосила природніми й не відінятими правами людини: право на свободу, рівенство, власність і безпеку. З цих прав, право власності, говорить Прудон, є не абсолютним як інші, а якимось чудним правом, яке порушується на кожному кроці. Прикладом тому є хоча-б побирання податків, неоднакових з багатих і бідних. Відносно посідання розрізняють момент власності-право владувати / властувати / і володіти-право користуватися -/хх/- . Коли-ж власність є абсолютна для всіх це означає, що власність належить тільки всьому суспільству, тоб-то не існує, а що кождий може тільки володіти. Друга теорія обгрунтовує право власності на захваті / occupatio / ; захватне право впливає з реального, фактичного опанування річчю. Але як що право на життя однакове для всіх, то таксамо є однаковим право на захват. Отже право власності не є натуральним правом, а придбаним, значить в ньому нема нічого абсолютного і як випадковість захват не може дати праву власності тої непорушності, якої не має він сам. При певних змінах в рухові населення можуть одбутися й нові захвати. Т.ч. з захвату може повстати лише володіння, а не право власності. Третя теорія боронить власність, виходячи "з потреб людини, із вселюдського погодження і признання", кажучи, що власність є потребою нашої людської природи, яка хоча й доводить иноді до неприємних наслідків, але ці наслідки є неминуче зло, яке нічого не говорить проти самого прінципу. Але, заперечує Прудон, людина не є власником навіть своїх здібностей, які природа дала їй, щоби вона могла жити, пізнавати і любити, навіть над своїми здібностями вона не панує цілковито і є у відношенню до них тільки узуфруктуарієм. Хай же людина користується витворами природи, але нехай відмовиться від претензії бути власником... Індівіди вмірають, але сокупність залишається і закон вічного цілого не може залежати від його тимчасової частини... Бо кождий раз, коли з'являється на світ нова істота, обдарована свободою, старі мусять потіснитися.

-/хх/- Це ілюструється у Прудона таким прикладом "чоловік-є власник, любовник-володілець" жінчини.

Вселюдське погодження на існування власности, коли-б навіть такий договір був і як-би під ним стояли підписи всього роду людського, було би незаконне, бо людина не може відмовитися від праці так само, як і від свободи. Признання-ж, **напр.**, права поземельної власности є відмовлення від засобів праці, "одмовлення від натурального права і людської гідности". А вселюдське признання права власности може здійснитися тільки признанням його для всіх рівности, з рівности-ж не можна оправдати нерівности існуючих умов власности. По четвертій теорії говориться, що "закон створив право власности". Дійсно, в минулому було доцільним встановити між володільцями постійні розгряничення в інтересах рівности, необхідної для суспільної безпеки і для того, щоби кождий міг користуватися овочами своєї праці. Але в стародавні часи оснівники панування власности не передбачали, що право, яке їм здавалося урівнюючим, бо воно було загальним, потягне за собою право відчужувати, продавати, дарувати, збувати і придбавати, що воно тягне за собою знищення рівности, ради котрої його встановили. Посилаються на давність, але час рівний для всіх і не може створити нічого. Суспільний лад і безпека вимагали тільки гарантій володіння, навіщо-ж закон створив власність? Інститут власности є витвір некультурного розуму, розумом-же більш розвиненим може бути скасованим. По пятій теорії кажуть нарешті, що власність "створена працею". Але людина, заперече Прудон, не витворює матерії, зокрема-ж землю труд не створив. Виробництво по необхідности є колективним; не можна обгрунтовувати власности на знаряддя праці. Земля, як і накопленй капітал, будучи власністю суспільною, не можуть бути об'єктом приватної власности. Власність-донька праці, іронізує Прудон, але що-ж тоді право на приріст, на спадщину, на дарування, як не право робитися власником шляхом прямої окупації? З нерівности здібностей і повстаєчю від того більшої продукційности, на думку Прудона, так само не можна ввести правомірности власности. Функції окремих людей в суспільстві не схожі одна на другу і тому існують різні здібности... Те, що нині називають нерівенством здібностей, за більш щастливих умов, буде називатися різноманітністю здібностей....

Подібно тому, як витвір кожного знаряддя продукції є наслідком колективної сили, так само і талант і наука в людині є наслідок загальної інтелігентності і загального знання, повільно надбаного.... Які-б, значить, не були здібності людини, раз вони створені, вони їй більше не належать, бо вона сама-витвір суспільства.... Звідціль впливає вимога Прудона єдинства і рівності віднагороди-/х/-.

В своїй критиці Прудон виходить з найвищого для людей закону -справедливості, про яку ми знаємо із знаменитого речення: "Роби ближньому своєму те, що собі бажаєш; не роби другому того, чого собі не хочеш". Розглядаючи з цього погляду різні юридичні обґрунтування інституту власності, на його думку, не можна не прийти до поняття рівності, бо справедливість і рівність завжди виходять ідентичними, рівність же -є негациєю власності. Він поборював правне оправдування власності, але є ще більш річеве обґрунтування цього інституту, а власне з погляду суспільної користності. На нього Прудон не звернув уваги. Тим часом раніш його Сен-Сімоністи піддали критиці інститут власності вже й у відношенні до суспільної користності з погляду його позиточності, продукційності і правності разом. Щоби поборювати власність нині необхідно довести, що й скасуванням цього інституту людськість нічого не втратить. Все-ж хоч Прудонова критика власності і одностороння, хоч її сила завдячує тільки слабості аргументів противних, але трактат про власність Прудона має по признанню Адольфа Вагнера те епохальне значіння в економіці, що ним, може помимо волі автора, нанесено рішучий удар всім спробам обґрунтувати власність на яких будь загальних прінципах. Сам Вагнер переглядає цілий шерек юридичних теорій власності. Легальна, -найбільш сильніша з наукового боку, -теорія будує власність на істнуванні закону, але хіба закон не може бути у всякий мент змінений? Теорії-ж, будуєчій приватну власність на природі людини чи на мовчазній або виразно виявленій згоді всіх членів суспільства, противники індивідуалізма протиставляють вимогу загальної власності, мотивуючи

-/х/-Беремо з "Исторіи пол.економіи" Миклашевського, стор. 386 391.-

тим же самим і необхідність забезпечити всім і кожному рівні права на життя й щастя. Теорія договорна ґрунтується на ніколи не існуювавших фактично умовах, на фікції. Трудова теорія власности проголошує право індивіда на повний продукт своєї праці, але-ж вона насамперед неприложима до землі, бо земля зовсім не є продуктом праці...."В приватній власности, пише після свого аналізу ріжних теорій Вагнер, ми маємо діло не з природньо-необхідною, з природи людини випливаючою категорією, не з чисто-економічною категорією, про котру можна би було сказати, що без неї неможливо було-б існування господарства, а тільки з історичною категорією....Приватня власність на землю і капітал, як явища, впливаючі з економічної доцільности, не можуть розглядатися, як вічні установи права і народнього господарства...Звідци отримується постулат: не зупинка в розвиткові, але дальніше доцільне трансформування всього інституту власности в міру зміни потреб і на ново признаних народньо-господарських функцій сучасного права-/*x*/-. А ще один представник того-ж соціально-етичного напрямку в політичній економії що й Вагнер, проф. Діль, признаючи, що всі абстрактні теорії про власність нічого не варті, разом з тим зауважує: "історія поземельної власности показує, що по своєму історичному походженню вона ґрунтується не тільки на народньо-господарських і соціально-політичних міркуваннях доцільности, але "й на підлеглости і насильстві"-/*xx*/-. Ми закінчимо передачу змісту першої праці Прудона слідуючою оцінкою її з боку Маркса:..."Книга Прудона про власність, писав у 1845 р. Маркс, є великим кроком вперед науки, -кроком, який зреститував політичну економію і котрий вперше зробив можливим дійсно наукову будівлю політичної економії".

Другою в хронологичному порядку передреволюційною працею Прудона була його "*Système des contradictions économiques ou philosophie de l'...*", тоб-то "Система економічних протиріч чи філософії злиднів" що в 2-х томах вийшла в 1846 р.

-/*x*/- *Grundlegung der Politischen Oekonomie* 3 Auf., II Teil, стор. 230 і сл., цитую по Миклашевському, ст. 41

-/*xx*/- Цитую по Миклашевському, і від, стор. 403.

Знаменитий Бруно-Гільдебранд за неї зразу вивнав Прудона найвидатнішим мислителем епохи. Марко, що по особистій вдачі не терпів поруч з собою рівних йому, а лише поклонників і наслідувачів, в час виходу сеї праці вже назавжди розійшовся з Прудонем і в направленій проти свого вчорайшого друга праці "*Misère de la Philosophie*" , тоб. то "Злидні філософії" - перефразований заголовок Прудонівської праці доводить повну наукову нікчемність Прудона. Туган-Барановський сей твір Маркса кваліфікує, як взірець пристрастної критики, а "Економічні протиріччя" Прудона уважає за одну з тих наукових праць, котрі роблять в науці епоху та висловлює справедливу гадку, що без "Економічних протиріч" Прудона був би не можливий і "Капітал" Маркса, бо "Економічні протиріччя" зробили кольосальний вплив на автора "Капітала", котрий т.ч. відкидав якости твору, якому він сам був дуже й дуже зобовязаний -/х/- . А найновіший історик і критик соціалізму Ліфман уважає названу працю Прудона головним його твором, маючим для історії соціалізму кольосальне значіння -/хх/- .

Зазначивши, що задачею науки про суспільство є дослід процесу суспільного розвитку, Прудон в "Економічних протиріччях" дає критику всіх сучасних економічних категорій, находячи, що в основі їх існують натуральні протиріччя. Всі форми нинішніх економічних відносин з одного боку сприяють розвитку, з другого-ж є гальмом його, що - доводить він переглядом шерегу економічних інститутів, починаючи з підвалини всього будинку економічної науки, цінности. . . . "Економисти, каже він, розрізняють два рода цінности-споживчу і мінову. В якому-ж відношенню стоять одна до другої ці дві різні форми цінности? Збільшення проповіції товарів збільшує загальну суму їх користности, їх споживчої цінности, але з другого боку знижує їх риночну ціну, а сума їх користности навпаки стає меншою. Виходить, що між міноюю і споживчою цінністю існує внутрішнє протиріччя. Чим менше мається в природі потрібних для нас предметів, тим вони дорожче.

-/х/- Дивись його "Очерки из истории. . . , розділ про Прудона.

-/хх/- Prof. R. Liefmann, *Geschichte und Kritik des Sozialismus*, 1922 p.ст. 75.

Через це слабкий врожай часто більш вигідний для хлібороба, ніж врожай гарний. Богацтво височина виходить рівносильним бідности споживача... Викривши протиріччя в основних категоріях між споживчою і міною цінністю він шукає їх примирення. Ми можемо уявити собі, каже він, світ богацтва, як одну масу, яка хемічною силою зв'язана, до якої безперестанку прибавляються нові елементи, з'єднані між собою в різних відношеннях, але по певному закону. Цінність - це є те відношення / пропорція /, по котрому кожний з цих елементів творить частину цілого". Збагнути природу цінности значить винайти закон пропорційности продуктів, цих складових частин суспільного богацтва. "Я беру силу, котра зв'язує між собою елементи світу богацтва в певному відношенню / пропорції / і творить з них єдину цілість. - /x/- . Цею силою є праця. "Праця і тільки праця, це та сила, котра витворює всі елементи світу богацтва і закономірно зв'язує його молекули в перемінливі, але означене відношення / пропорцію /; праця, котра приводить в рух богацтва подібно до того, як дух робить матерію мов живою... Велика кількість, різноманітність і пропорційність от три умови богацтва" - /xx/- . Для пропорційности богацтва необхідно знати працю, потрібну для виробництва кожного предмета, бо "кожний продукт репрезентує собою вложену в нього працю." - /xxx/- . Так протиріччя між споживчою / тезис / і міною / антитезис / цінностями, впливаюча з самої природи річей *антиномія*, примиряється в синтезі, в цінности пропорційній праці, в трудовій цінности, в "*dans son tout*" у всьому її цілому, яку він називає конституюваною цінністю. На заперечення, що праця є такий же товар, як і всі інші, Прудон роз'яснює, що труд має цінність, але не як товар, а як самотійне джерело цінности. "Цінність праці, каже він, є не більш, як фігуральний вислів, як фікція, подібно поняттю продукційности капіталу. Справді-ж праця продукує, а капітал розцінюється"...

- /x/- Contradictions I, стор. 51.

- /xx/- і від, сторин. та-ж

- /xxx/- І від, сторин. 68.

Користність предметів обумовлює собою цінність, праця определяє відношення, ціна з певними відхиленнями передає се відношення.-

З існуючого протиріччя споживчої і мінової цінностей і тому, що будування цінности продуктів виключно на базісі праці ще не існує, "залежать всі негативні явища сучасного господарського ладу-розстройство товарового обороту, потрясення кредиту, промислові, грошові і торговельні кризи, нерівенство віднагороди робітників, визиск одних членів суспільства другими, бідність більшости населення. Коли-б товари обмінювалися в пропорції з працею, то кожний би одержував віднагороду пропорційну своїм заслугам... Як-би обмін одбувався на основі трудової рівноцінности, то робітник, віддаючи свою працю капіталісту, одержував би від нього всю створену працею цінність і визиск праці капіталом повинен би був припинитися". Коли продукт буде належати тому, хто його виробив, цінність конституюється, тоб-то обернеться в трудову, і "праця кожної людини не буде мати иншої можливости опріч купівлі такої-ж цінности, яка міститься в його продукті і ця цінність буде пропорційна послугам всіх инших робітників". Всяке порушення справедливости під час обміну означає, що робітник принесений в жертву, що кров однієї людини переведена в тіло другої. Що-ж перешкоджає тому, що конституювання не встановляється? власність, або що те-ж саме-відсутність свободи. "Весь поступ суспільства міститься в боротьбі за конституювання цінности і політична економія е ні що инше, як історія цієї боротьби.

З протиріччя в вихідному пункті політичної економії, беруть початок внутрішні протиріччя инших категорій народнього господарства, насамперед в росподілі праці. "Спеціалізація праці збільшує в величезних розмірах його продукційність і відчиняє людськості широкий шлях до накопичення багатства і знання. Але з другого боку, росподіл праці порабовує людину, робить його сліпим знаряддям в руках господаря, збільшує злидні і темноту низчих кляс народу і передає всі блага цивілізації невеличкій купці вибранців. Нове протиріччя, котре розв'язується другим членом економічної серії-машинами. Винахідом машин промисловий геній людини протестує проти роздроблення і спеціалізації праці.

Дійсно, що таке машина? Це - з'єднання в одному цілому тих струментів, котрими раніш працювало кілька робітників - /х/. В цьому смислі введення машин, по своїм наслідкам, прямо протилежне дії розподілу праці. Машина повинна зменшити людську працю, знизити ціну продуктів і зробити ціни продуктів приступними всім класам населення, давати імпульс до нових технічних винахідів і посприяти тріумфу людини над грубими силами природи. Машина є символ людської свободи, атрибут нашої могутності. Але тим самим, що машини зменшують працю робітника, зменшується попит на робочі руки і без кавалка хліба машина викидає робітників з виробництва... Витіснення робітника є хроничним... щось вроді холери. Як і розподіл праці - машини одночасно є джерелом багатства і фатальна причина злиднів, виродження, появи пролетаріату...

Спинаючись на свободній конкуренції, слідуючої економічної категорії, Прудон одмічає всім відомі вигоди її для населення, котре т.ч. одержує дешевше потрібні йому товари й ліпшої якості. Свобода так само потрібна для діяльності людини, як повітря, щоб дихати. Лише свободна людина може досягти великих наслідків, як в матеріальній, так і в духовній області. Але не дивлячись на ці добрі наслідки конкуренції, економісти - ж не одкидають того, що конкуренція приводить до своєї протилежності, до монополії. Правда в монополії вони вбачають лише зловживання конкуренцією, по Прудону - ж монополія не є зловживання а природній і неминучий принцип конкуренції. Конкуренція убиваючи конкуренцію, породжує монополію, як свою негацію. Монополія є природній і необхідний наслідок свободи, нагороди за перемогу в економічній боротьбі, де подужує сильніший і стає монополістом. Чим сильніша конкуренція, тим неминучіша монополія.

-/х/- В добу розцвіту капіталізму диференціація знарядь праці не меншає, а поширюється, сягаючи і на машини. Вони починають заміщати окремі струменти, раніш осібних робітників. Невірна думка Прудона пояснюється тим, що він жив на грані між ранньою капіталістичною і епохою повного розцвіту капіталізму.

Монополія ліпший стимул людської енергії, завдяки їй ростуть продукційні сили суспільства. З другого-ж боку монополія є могутня причина суспільного занепаду. *Latifundiae perdidere, Nativum*. Вона в корінь протилежна рівенству і через те ворожа всякому поступу; розвиває самі низькі інстинкти в людині і веде до рабства і злиднів.

Так по черзі перебираючи економічні категорії-податки, торговельний білянс, кредит, а потім власність і комунізм, - він знаходить в них внутрішні протиріччя, неминучі, доки існує протиріччя між споживчою і міною цінностями і доки не запанує трудова цінність, все в однаковій мірі йому здається можна і картати і хвалити.

Як перша Прудонова праця про власність, так і допіру переказана друга, більш глибока і дозріла, праця про економічні протиріччя, мають критичний характер у відношенню до капіталістичного ладу. Висловленими в них думками широко скористаються прихильники т.зв. наукового соціалізму, якого предтечою по справедливості можна вважати Прудона. Справді це видно вже на Марксові. Прудон завданням економічної науки вважав відкриття закону розвитку сучасного господарського ладу і потім Маркс так само. Прудон говорив, що праця будучи субстанцією цінности, сама не може мати цінности. Маркс в 1847 р. в "Злиднях Фільзофії" висміював це твердження, щоби через двадцять років доводити той же раніш осміюваний тезис, що праця не може мати цінности- /х/-. Нема чого дивуватися, коли потім ортодоксальні марксісти тезис Прудона уважають "основним відкриттям Маркса" - /хх/-.

- /х/- в т. I "Капітала", перекл. під ред. Струве, стор. 42, оповіщається: "грубою помилкою вульгарної економії, котра поперед презюмує цінність товару-праці, щоби потім цією цінністю определювати цінність інших товарів."

- /хх/- Каутський в своїй "*Karl Marx'oeconomische Lehren*", 1894 р., стор. 183-184 пише: "Маркс вперше довів, що труд не є товар, і через те не має ніякої цінности, хоча труд є джерело і мірило всякої цінности".

В цінности Прудон убачав закон пропорційно-сти суспільного виробництва, що в ідеалі встановлюється працею; в трудовій цінности Прудона міститься ідея рівности і свободи робітника, тому він справедливо називає свою теорію цінности революційною теорією майбутнього. Маркс закидав Прудонові наївність "уважати революційною теорією майбутнього те, що Рікардо науково обгрунтував, як теорію існуючого буржуазного суспільства"... і сам трудову теорію цінности визнає теорією існуючих капіталістичних відносин. Тут Маркс схотів бути оригінальним і зразу попадає в фактичну і теоретичну помилку. З фактичного боку невірно Марксове твердження буцім то Рікардо визнавав працю єдиним, а не головнішим в ряді інших, фактором цінности; з теоретичного-ж боку доки в господарському ладі не існує пропорційности суспільного виробництва і доки на чолі виробництва стоїть капіталіст, доти не труд регулює пересічні ціни товарів, а витрати продукції і, значить, переносити абсолютну трудову теорію цінности на капіталістичне суспільство, як те робить Маркс, неможливо. Як вже помітив читач, Прудон уживає гегелевський метод діалектичного розвитку. Він ставить певні положення і намагається їх побороти, ставши на точку погляду противника. Потім часто сходить з цієї позиції і непомітно переходить на зовсім протилежну точку погляду і побиває противника вже іншими аргументами, взятими з иншого обсягу філософських гадок. Одного разу він розмірковує з погляду інтересів особи, другого-цілого суспільства. Все це дало привід Марксові дорікати Прудонові його нерозуміння методу Гегеля, яке виявляється в тому, що все, мовляв, має свою погану і негарну сторону. Але й тут критика Маркса є несправедливою: Прудон не гірше когось иншого, в тому числі і Маркса розумів, що й пагані боки суспільних категорій, є натуральним наслідком розвитку, хоч і в відворотнім напрямку, а нерозривно сполучені лихі і добрі боки кінець кінцем приводять до появи нових і вищих суспільних форм.

Ми бачили, що Прудон, як ніхто перед тим, глибоко і безпощадно розкрив болячки капіталізму, б'ючи по самим основам його, приватній власности, конкуренції...

Він робив в данному разі те, що і соціалісти, то-ж чи не належав він до них, чи не був і сам соціалістом? В протилежність "утопістам", в котрих де-які, як наприклад Фур'є, навіть не мали вистарчаючих знаннів з науки про народне господарство. Прудон був занадто глибоким економістом, щоби припускати можливість негайного і цілковитого знищення таких господарських чинників, як розподіл праці, конкуренція, кредит, свобода і навіть власність. Для нього діло йде не про знищення існуючих господарських сил, а про повернення їх до стану рівноваги, щоби одна урівноважувалася через другу. Він за те, щоби всі господарські інститути залишити, лише зробити їх не шкідливими, що досягається усуненням нетрудових зисків по праву власності, з чого-б вони і в якій би формі не виступали: в формі ренти поземельної, домової, зиску на капітали, дисконтного, комісового, від привілей, монополій, сінкур і т.д.

З другого боку він не тільки знав концепції утопістів, але й бачив скраховання їх в 1848 р. і знеславлення. Через те він рішуче одгороджується од соціалізму і комунізму від Сен-Сімоністів до Бляна і Блянка включно. Соціалізм на його думку не в стані пособити народу, бо для його здійснення потрібна довга підготовка людности, накопичення капіталу, планомірний оборот. Зневажливо ставиться до минулих і сучасних соціалістів і їх концепцій. Маскарадом називав діяльність Сен-Сімоністів. В його час єдину посідаючу певний вплив систему Фур'є уважає "найбільшою містифікацією епохи". Луї Блян на його гадку був не бджолою, а трутнем революції 1848 року, затруївши робітників недоречними формулами. Його формули, формули революції 1848 р., не милі Прудонові. Асоціацію він не вважає силою господарчою, бо вона звязує свободу працівника. Організацію праці він так само відкидає і по тій же причині, бо на його гадку "організувати працю" значить те-ж саме, що "вилупити очі свободі" - /x/-". І про майбутнє соціалізму у нього безнадійний погляд: "Соціалізм, каже він, є нічим, завжди був нічим і завжди буде нічим - /xx/-".

-/x/- Organisation du credit et de l'échange, Œuvres.
т. VI., стор. 91.

-/xx/- Contradictions, т. II, стор. 285.

Погляд, що склався на підставі знання лише соціалізму першої половини XIX віку у автора, що мимо своєї волі багацько постарчає матеріялу для майбутніх більш досконалих форм соціалізму, загалом прозиваних науковим соціалізмом. До комунізму-ж, який вже Прудон виразно розрізняє від соціалізму, чого досі не лише у широкої публіки, але й у самих соціалістів не часто можна зустрінути, - ставиться він ще гірше ніж до соціалізму. Комунізм на його думку приймає конечні цілі суспільного життя за початки. "Комунізм є нерівність, але в змислі протилежному, ніж власність приватна, говорить він в *1-er Mémoire sur la propriété*; власність є визиском слабшого через сильнішого, комунізм же - то визиск сильнішого через слабшого." Власність є крадіж, також крадіжкою є й комунізм. Він є релігією злиднів. "Геть від мене, комуністи, звертається він на їх адресу. Ваша присутність мені смердить, ваш вид мені огидний". Так Прудон для рівності відкинувши в сучасній її формі приватну власність, вслід за тим во ім'я свободи відкидає соціалізм і комунізм. В своїй оголошеній передвиборчій платформі до виборців в року 1848 він рекомендує себе прихильником свободи сумління, преси, вільного гандлю, конкуренції, вільного розпорядження овочами своєї праці і свого промислу, вільності необмеженої, вільності скрізь і завжди і висловлює під кінець твердження, що його платформа є то власне система Кене, Тюрго, Сея і революції 1789-1793 року. Але це не значить, що Прудон був економістом класіком, Прудон був анархістом. Це лише значить, що анархізм XIX віку по історії свого походження мусить бути визнаний дитиною індивідуалістичної філософії кінця XVIII і початку XIX віку. З неї беруть свої підстави класіки і анархісти, буржуазний і анархічний індивідуалізм, що не хоче дати особу людську на поталу звичайної більшості середніх людей, що виявляється в наближенню демократії і її основи-загального виборчого права. Одначе по-за всею негациєю і існуючого ладу і намірного утопістами соціалізму і комунізму, які-ж були позитивні погляди анархіста Прудона? -/x/-.

-/x/- За для доктрини Прудона про право і державу першорядне значіння мають слідуєчі його праці: "*De la justice dans la révolution et dans l'Église, nouveaux principes de philo-*

ophie pratique" 1858 p.; "L'idée générale de la révolution
au XIXe siècle" 1851 p. "Du principe fédératif
et de la nécessité de reconstituer le parti de
la révolution" 1863 p.; "Confessions d'un ré-
volutionnaire," 1849 p.

Уважаючи християнство значним явищем світо-
вої історії, одначе в релігію Прудон не вірить.
На його думку найвищим законом для нас є спра-
ведливість, під якою треба розуміти "безпосередне
відчувану пошану людської гідності, що нами
взаємно охороняється, де-б і в кого-їй не загро-
жувала небезпека і чого-б нам не була варта її
оборона." При чому "не те я поважаю в ближньому,
каже він, чим наділила його природа, або чим при-
красило його щастя: ні його волів, ні його ослів,
ні його рабу...., й не те добре, чого я чекаю від
нього у відплату, але його людську властивість."
Справедливість-це сама висока зі всіх сил нашої
душі, завдяки якій ми стаємо соціальними істота-
ми; одночасно вона є й ідея, відношення, урівняння;
як урівняння вона безумовна, незмінна і загаль-
но зрозуміла. Коли в суспільстві вище поставле-
ний инший закон, хоч би й релігійний і якимсь
членам суспільства дається перевага перед иншими
хоча-б в малій мірі, то в наслідок порушення
справедливості суспільство рано чи пізно, але
неминуче повинно загинути.

Во імя так зрозумілої справедливості Прудон
відкидає не право, але майже всі хоча би й одно-
голосно прийняті одиничні правові норми, зокрема
державні закони, яких так багацько, як багато ін-
тересів в суспільстві. Держава градом силе зако-
ни й укази. Політичний ґрунт, іронізує Прудон,
скоро весь буде покритий папіровим покровом пи-
саних законів, який геологи повинні будуть обо-
значити в історії землі папіровою формацією....
Нині, кажуть, кодекс законів містить їх аж 50 ти-
сяч; а щоби депутати парламенту виконували
свої обовязки, їх було би майже вдвое більше. Чи
можливо в них кому небудь, хоча-б й урядові ро-
зібратися? Та й що вони уявляють з себе?" Вони
павутинна тканина для сильних і правлячих, нероз-
ривальні ланцюги для бідняків і нижчих, рибальські
сітки в руках урядів". "Я готов, каже Прудон, увіхо-
дити в переговори, але я не хочу мати законів;

ніяких законів не визнаю... і жадних приказів ніби то потрібного начальства. Для того, щоби я був свободним... суспільство повинно бути збудовано на ідеї договору. Справедливість вимагає, щоби тільки одна правова норма мала силу, а власне та, по котрій договори мусять виконуватися. В разі невиконання її суспільство може примусити до того силою. Од людини залежить вступити в договір, чи не вступити. Хто не вступить, ніщо його не захищає... перший зустрічний може його забити, котрого за те хіба можна пострікнути "тільки в непотрібній жорстокості проти дикого звіря". Коли-ж ти присягнеш цьому договору, то належиш до суспільства свободних людей... що однаково з тобою зобов'язуються один перед другим вірністю, дружбою, поміччу та готовністю до послуг... В разі порушення з чийогось боку договору слідує відповідальність, яка в залежності від провини, може привести до виключення чи навіть й смертної кари.

Позаяк Прудон визнає тільки єдину правову норму, по котрій всі договори повинні бути виконані, і значить одне тільки правове відношення сторін, що уложили між собою договір, то нинішній тип держави, існуючої в силу особливих правових норм і на основі примусового правного відношення, не повставшого з договору всіх, Прудон відкидає безумовно і назавжди. На його думку сучасна держава збудована на: а/первісних вадах *l'irreversibilité originelle* /природи людської, б/нерівності маєткової, в/постійному антагонізмові і війні, г/фатальних злиднях; звідци повстає необхідність уряду та віри; поділ на касты, класи, їхня ієрархія, що уявляє з себе піраміду, на вершку котрої, як божество на вівтарі або король на троні, росташувалася влада, що керує людьми". Всяке панування над людьми, в монархичній, олігархичній чи демократичній формі, завжди є

-/х/-Цікаво, що Вільгельм Гумбольдт/1767-1835/, один з талановитіших німецьких учених і десять років пробувши пруським міністром в своїй праці "Спроба означення меж діяльності держави" /1792 р., а опублікований в цілому в 1851 р./ висловлюється: свободна діяльність нації... забезпечує ті блага, жадоба котрих заставляє людину жити в суспільстві. Ця самодіяльність є ціль, держава-ж-необхідний засіб для досягнення того і неминуче зло, бо воно завжди зв'язане з обмеженням свободи.

автократією і в рівній мірі несправедливе і нерозумне?.. Навіть демократична форма є ні що інше, як конституційне надужиття... жадного наукового значіння вона не має і може розглядатися тільки як переходова"... Позаяк кожда форма державности спирається на авторитет, Прудон нападає на нього. "Не встиг, каже він, ще авторитет з'явитися на землі, як весь світ почав домагатися його. Авторитет, уряд, насильство, держава - всі ці слова означають по суті те-ж саме - служили засобом, щоби кождий пригнічував та визискував свого ближнього. Авторитет був єдиною точкою, в яку був звернений погляд абсолютистів, доктринерів, демагогів та соціалістів.... "Всі партії, як тільки вони починають стремити до влади, стають різними формами абсолютизму... жадних партій, жадних авторитетів більше, безумовна свобода людей і громадян, - от все мое політичне і соціальне credo".

Сучасній державі зі світською і церковною владою він протиставляє ідеальний суспільний лад, в якому будуть: а/ безмірне удосконалення індивіда і людського рода, б/ повага до праці, в/ рівність маєткова, г/ однаковість інтересів, д/ припинення антогонізму, с/ вселюдський добробут, ж/ суверенітет розуму і з/ абсолютна свобода людини і громадянина. Нове співжиття людей, яке стає на місце держави, опирається на правову норму, що всі договори повинні бути виконані. Таке співжиття людське Прудон називає анархія тоб-то безвладність, як протилежність ієрархії. Ієрархія є умовою існування первобутніх людей, тоді як анархія - суспільств дозрілих. "В людських суспільствах, каже він, одбувається безугавна еволюція від ієрархії до анархії". В другому місці, в "*Solution du problem social*"... людське співжиття, що стає на місце держави замість анархії називає він федерацією. В цьому новому суспільстві люди будуть об'єднуватися не якоюсь вищою владою, а єдино обов'язуючою силою договору. Коли я на чомусь поєднаюсь з кимось з моїх співгромадян, то ясно, що для мене моя воля закон; коли я виконую умовлений обов'язок, я сам для себе уряд. Як би я міг з усіма уложити договір, ... як би всі... могли в однаковій мірі зобов'язати себе один перед другим, як би завдяки цим договорам склалися групи громадян, общин, округи, провінції, котрі мали би силу юридичної

особи і з'єднались би між собою, то се було-б те саме, як би моя воля безконечно повторялася. Закон, що таким чином з'явився би... не був нічим іншим, як моїм законом і як би цей лад звався урядом, то се був би мій уряд. Як тільки договір став би на місце закону, ми мали би справжнє урядування людей і громадян, справжнє народне верховенство, республіку." -/x/- . Так розвалюючи стару державу кінець кінцем Прудон показує новий шлях до збудування все таки держави. І натуральна річ, що така анархія тільки здається вищою точкою безладдя і хаоса. Один громадянин Парижа XVII віку, як почув, що у Венеції нема короля, від здивування чуть не вмер од сміху. Подібного-ж роду, каже Прудон, і наші забобони про неможливість анархії.

Визначи лишень одне правне відношення між сторонами, що добровільно уложили договір і одкинувши існуючу державу, він цілковито і безумовно, без всяких обмежень, відкидає також і власність, що існує завдяки особливим правовим нормам і як несвобідне правне відношення зобов'язує всіх, навіть які не зобов'язували себе договором. Ми вже зазначали, як Прудон розрізняє: власність, як виключне право розпорядження, - яку відкидає, і володіння, як право користування, яке ним визнається і також називається власністю -/xx/- тільки новою. Точніш Прудон вважає злом нетрудові зиски від власности, за їх він і ненавидить власність всіма фібрами своєї душі, а ненавидячи веде до повільного її скасування, починаючи не з капіталів і земель, а з зисків. Капітал, як нам відомо, вмирає, коли не реалізується його репродукція, коли не реалізується зиск. Останнє добре розуміє Прудон. Як Геркулес схопив дракона не за голову, а за хвіст, говорить він, так і до сучасного ладу треба підійти не з боку капіталу, а з боку зисків. Коли поволі знищувати його протилежності, зиски на капітал, поземельну ренту і т.п., то цим зводяться шкідливі боки права власности до нуля. Так Прудон сподівається "убити власність дрібним рушничним вогнем, замість того, щоби надати їй нової сили, організовуючи варфоломіївську ніч

-/x/- *Qu'est ce que la propriété?* стор. XIX-XX.

-/xx/- Ця термінологія сбиває з толку де-яких економістів і творить неясність дотичних викладів навіть у Туган-Барановського і Ш. Ріста.

✓ (амортизація); капіталізм же убиває її

проти власників." Другими словами на знаряддя і засоби продукції, капітали і землі, може бути тільки володіння, розподілене в користування, в наділ кожного на основі договору. Випродукований же за поміччю тих знаряддів і засобів продукції виріб відходить у власність виробника, - на чому стоїть сучасний нам соціалізм, але не комунізм. І в цьому розумінню Прудон говорить -/x/-, що "власність ніколи не може зникнути, бо людська особа є її підставою і змістом. Як постійний стимул до роботи, як щось, без чогось робота-б ослабіла і зникла би, власність повинна жити в серці людини". Договори мусять означати на основі справедливості розподілення багатств в користування і саме так, щоби кождий мав право на повний продукт від своєї праці. Не знаючи східньо-європейської общини, Прудон гадав, що її рішення ґрунтуються не на ухвалах по більшості голосів, а на договорі і в одній зі своїх пізніших праць "*Théorie de la propriété*" каже, що правдиве розв'язання проблеми власності дане славянською расою, що створила общинну власність, за котрої земля належить до всієї общини, а право користування окремими земельними участками-кождому окремому члену." Поширити славянську форму володіння; каже він, було би для цивілізації великим кроком наперед. Ця форма більш підходяща до життя, ніж абсолютне "*dominium*" римлян, яке воскресло в нашому праві власності. Ніякий розумний економіст не може бажати більшого. За панування славянського права володіння працівник одержує належну віднагороду і овочі його праці цілком забезпечені!..

Для Прудона свобода є рівенство, всі люде мають рівні права; а рівенство є справедливо-стю, на якій мусять опертися обопільні стосунки, взаємна пошана і взаємність послуг. У зрівноваженню послуг-правдива рівність. Віковичний принцип справедливості: "не роби ближньому, що тобі не любо", - в пристосовуванню до господарства тлумачиться взаємністю послуг, або конкретніш: продукти праці мусять обмінюватися тільки на продукти праці. Так касуються нетрудові зиски, прямо противні взаємности послуг. Взаємність чи МУТУАЛІЗМ є тим новим принципом,

-/x/- В "*Le droit du travail et le droit de propriété*".

виходячи з котрого слід зреформувати існуючий господарчий лад. Інші соціальні реформатори убачали джерело нерівності і суспільної кривди в сфері продукції чи розподілу багатств, на обмін не зверталосся уваги. Для Прудона нерівність коріниться власне в обміні; справедливості в обміні-ось чого на його думку нам не вистарчає. В дореволюційних працях про зреформування обміну йому можна було говорити в загальних виразах, вроді того, що теорія взаємності, чи теорія мутуалізму, то є виміна в натурі. є синтез двох ідей: власності приватної і комунізму". / *Contradictions* ч. II, ст. 414 / . Скоро-одначе революція вибухла, а він уважав її більш господарською, ніж політичною, треба було відгукнутися на потреби моменту з практичним проектом і він виступає з проектом заснування мінового банку, що усунувши гроші постарчав би безплатний кредит; точніш, од побираючих кредит малось брати лише на покриття біжучих і адміністративних видатків, а не відсоток по позикам чи дисконтам вексельовим. Обсяг ділання банку-не стільки виробництво, а безгрошовий оборот уже спродукованих цінностей; засобом-добровільна згода між виробниками і споживачами. В цілому-ж міновий банк, як слушно зазначає Ш. Ріст / івід, кн. II, розд. V /, є пардоксальним, але логічним закінченням початої ще з часів фізіократів і продовженої через Сміта реакції проти меркантилізму і проти грошей.

Різні форми капіталу-, така провідна ідея Прудона, -нині дають їх власникам одержувати не зароблену данину, нетрудові зиски, але всі ті форми виступають на ринку в постаті грошей. Отже як би вдалося скасувати нетрудовий зиск, що припадає на ту універсальну форму капіталу-на гроші, то через те, що виробник замість того щоб арендувати, платячи нетрудовий зиск великому власникові капіталу чи землі, міг би купити собі на власність потрібні для праці знаряддя і засоби продукції, данина та-б зникла і для всіх форм капіталу. Нетрудова власність звелася би до голого факту посідання, а працюючий одержував би повний продукт своєї праці. Позаяк же існуючих грошей здобути без відсотку є неможливим, то чи не можна їх усунути зовсім? Беручи під розвагу лише одну з функцій грошей, функцію знаряддя обміну, і забуваючі про всі інші, V

Глибше V Що є теоретичною помилкою

Прудон гадає, що цю функцію улегчення обміну не гірше можуть виконати і папірові знаки нерозмінні на золото, або, як він називає їх, - бони обміну. Але в який спосіб вони будуть пущені в обіг? Їх випустить міновий банк, що уявляє в себе склеп, базар товарів і взірців виробів. Працьовники, ставші пайщиками банку постарчатимуть йому продукти своєї праці. Їх оцінюють спеціальні таксатори по витратам продукції / у Оуена - по затраченій праці /, а поставець одержує бон / квит /. Ці бони можна обміняти на що завгодно, бо клієнти банку обопільно зобов'язалися приймати їх за свої вироби, щоби набути на їх потрібні знаряддя праці. Зважаючи на те, що бони обігові завжди репрезентують собою товар / у Джона Ло папірові знаки репрезентували собою земельні дібра! / і номінальна ціна бонів має повне покриття товарами, вони мають певне забезпечення, яким за випуску папірових грошей служить золото, так що бони можуть свободно циркулювати в якості знаряддя купівлі-продажу, заміняючи собою, як металюві, так і папірові гроші. В наслідок такої реформи в суспільстві залишаться тільки працьовники, що один з другим на основі коштів виробництва вимінюються своїми виробами і по-друге, не буде потрібним уряд. Він потрібний там, де є гнобителі і пригноблені і існує за для того, щоби "загальний утиск поставити намісць взаємної боротьби". З моменту-ж відколи в обміні усталюється на підставі вільної умови справедливність, здійснюється загальна рівність. Систем політичний розплинеться, - тут виразний вплив Сен-Сімона! - /х/- в системі господарській. Уряд зайвий, настає АНАРХІЯ.

Щоби справдити свій проект, яким йому здавалося можна "повернути вісь цивілізації", примусити світ, що волею Божою движеться в захід на схід, "по волі людей рухатися зі сходу на захід", - Прудон звертався за підтримкою до французських парламентарних послів але марно: буржуазні послы, як і взагалі буржуазія, його попросту боялися, соціялісти не могли байдуже чути імени Прудона.

- /х/- Про се є його власне признання в "*Idée générale de la Révolution*".

В кінці 1848 р. Прудон сам захожується над організацією надуманого ним "Народнього банку- /хх/- і 31 січня 1849 року банк здобуває нотарьове оформлення під фірмою "Цьєр Ж. Прудон і компанія" / атрикул 5 статута /, як командітне товариство, в якому відвічальним членом був Прудон, інші-ж учасники являлися акціонерами / арт. 3. / . В статуті банку, приймаючи на увагу торговельні звичаї і закони, зроблені були де-які відступлення від теоретичного плану "банку виміни", насамперед в тому, що банк виміни мусів повстати без жадних капіталів, народний же банок "доки що" і "в цілях найлегшого придбання учасників" / арт. 9 / мусів мати капітал / по арт. 10 / в п'ять мільйонів франків зібраний акціями по 5 фр. кожда, і, -се друге відступлення-з тимчасовим дисконтом в 2 %, що опісля мав бути зведений до 1/4 %.

Проект організації безгрошового суспільного обміну за неорганізованого суспільного виробництва-не здійснимий. Бони обміну, в своїй цirkуляції обмежені тільки клієнтами банку, не зможуть конкурувати з дорогоцінними знаками обміну, які одночасно і є капіталом. Неминучим наслідком буде появлення лажу, що й стане тим же відсотком тільки в иншій постаті; тоб-то цілі усунення нетрудового зиску через бони не можна досягти. ~~Народній~~ банк мусів скінчитися так само невдало, як і инші спроби революції 1848 р., як "право на труд", "на повний продукт праці", "організація праці", "асоціації", і зайвий раз скомпромітувати реформаторів, коли -б не прийшло на виручку втручання уряду. За публістичні статті, скеровані проти Луї-Бонапарта, обраного президентом республіки, Прудон був засуджений на три роки в'язниці.

 -/хх/- Проект "мінського банку", потім "народнього банку", обговорювався Прудоном в ряді його праць, насамперед в "*Solution du problem social*" "*La Banque d'Echange*" та "*La Banque du Peuple*", -не завжди однаково. Звідци-він часто по ріжному є зрозумілим.

Вибуття з діла головного керівника і наставша політична реакція зліквідувала спробу організації "безплатного кредиту", але ідея не пропала задармо. Думка про усунення відсотка на позики з ціллю всеобіймаючої суспільно-економічної реформи нездійснима. Відсоток залишається істнувати навіть за соціалістичного ладу. Інша річ усунення підприємця, що живе спеціально з відсотку. Як споживча кооперація, зближаючи безпосередньо виробника і споживача, усуває торговельного посередника, так рівно союз трудових членів суспільства, де кождий позичає другому, де члени кредитують самі себе через посередництво свого-ж банку, може усунути посередника підприємця кредитового. Такі банки взаємного кооперативного кредиту, де роллю основного капіталу відіграє солідарна відповідальність учасників, і де відсоток є порівнюючи невисоким, - скоро після Прудона з'являються в житті. В "народньому банку" ми маємо спробу здійснення дешевого кредиту / 2% / і предвістника кредитової кооперації. "Таким чином, каже Тотоміянц, Прудон є попередником ідей кооперації".

Опріч Прудона були й інші автори, що протягом XIX віку реформою обміну в тій чи іншій мірі хотіли зарадити суспільній нерівності, але вихідні гадки, пляни здійснення й помилки їхні мають самі віддалені аналогії, а ніяк не ідентичний з Прудоновською концепцією характер. Так на "бонах праці" опріч Оуена будують свої проекти ще англік Браї, та німець Родбертус і всі трое роблять ту помилку, що ціну товарів виводять за сучасного ладу з самої тільки вложеної в них праці, якої помилки Прудон, як знаємо, не допустив. Немає нічого спільного проект народнього банку Прудона й з банком *Мазель*, заснованим в 1829 р., що мав ціллю тільки зближення споживачів з витворцями в той спосіб, що сам на підставі обосторонньої оцінки закупавав товари, платячи бонами, нагадуючи т.ч. комісійну по збуту товарів контору. Рівно-ж инакше організований в 1838 р. в Марселі, потім перенесений до Парижу, банок Боннарда, істнуючий досі. Клієнти цього банку не тільки не приносять йому своїх товарів в обмін за папірові бони, а навпаки сами одержують з банку якийсь позиточний крам, підписуючи зобов'язання постарчити банкові, на

Його вимогу, якийсь виріб власний. Т.ч. тут бони були власне векселями. Так само в недавно запропонованому пляні бельгійця Сольвея усунути гроші через систему чеків і розрахунків лише зовнішня схожість з ідеями Прудонівського Обміну. Сольве свій плян "Comptabilisme social", суспільної бухгалтерії, буде на досвіді сучасних розрахункових палат "Clearing Houses" і, не задаючись зовсім ціллю знести відсоток, ця система фактично улегчує продаж на готівку. Подібні спроби зреформування обміну є досить чисельні, спинятися на них ми не маємо своїм завданням-/х/-.

Такі життя, думки й діла, по виразу Маркса, "дрібно-міщанина" Прудона. В міру того як шашіль критики все більше підточує стрімку по вигляду ідейну будівлю Маркса, було заслуговувати собою на якийсь час постать Прудона, інтерес до неї, цієї по виразу Міклашевського, "плутаної, але дивовижно-талановитої голови", зростає. І чим ближче до наших часів тим більше. Французське робітництво в першому інтернаціоналі, заложеному в 1864 р., виразно одбивало на собі впливи Прудона, лише починаючи з Брюсельського Конгресу 1869 р. першого інтернаціоналу взяв гору вплив Маркса. Нині, в особі французського синдікалізму бачимо, як знов частина робітництва Франції повернула в бік ідей Прудона.

XXIV. ШКОЛА НАЦІОНАЛЬНО-ПРОТЕКЦІЙНА.

Запанувавши в Європі в першій половині XIX віку докрини англійської класичної школи, як ми бачили вище, зустрілися з опозицією школи соціалістичної, що свої напади скерувала на саму підвалину капіталістичного ладу, приватну власність. Слідуюча по тім опозиційна до лібералізму течія черпає своє надхнення в другій поруч з соціалістичною провідній ідеї останнього століття, в ідеї національній і повстає проти иншого, не менш важного, як і приватна власність, догмату класиків, принципу свобідної

-/х/-Цікавих одсилаємо до праць: Darimon, учня Прудона "De la réformation des banques", Париж, 1856 р. та Ашму "Système socialiste d'échange", Пар. 1907 р.

міжнародної торгівлі. Соціалістична-комуністична реакція на лібералізм повстала в Англії та Франції, національно-буржуазна мусіла з'явитися в країні, для якої домінуючим устремлінням цілого XIX віку, було прагнення до національного об'єднання. Відомо, що цією країною була Німеччина. Виразно виявлена Мюллером національна ідея, у другого, більш заслуженого німця, Ліста, стає підвалиною цілої національно-протекційної системи, щоби виринути у американця Кері, на американському ґрунті, який в той час, як і Німеччина, потребував емансипації від подавляючої могутності англійської індустрії.

АДАМ МЮЛЛЕР / 1779-1829 / жив в Німеччині за кріпацької системи, обмеження особистої свободи селянства, патрімоніальних судів, як вся влада ще належала аристократії, і належав до так зв. ФЕОДАЛЬНОЇ школи, прозваної Рошером РОМАНТИЧНОЮ, що взяли під свій захист сучасній повосталі пережитки феодалізму. Представники цієї школи ясно розуміли історичне значіння соціальних і політичних установ, чим вплинули на півнішу історичну школу, але сентиментально вихвалюючи "добрі старі часи" во імя історії вони кликали не вперед, як то робили наприклад Сен-Сімоністи, але назад, до колишньої, як їм здавалося, чарівної гармонії короля, станів та церкви.

В своєму головному творі "*Elemente der Staatskunst*" / Елементи державної умілости, 1809 р. / виходячи з національного погляду, Мюллер, між иншим, закидає політичній економії класиків Уї механічно-атомістичне розуміння суспільства, вказуючи, що вона, власне, є нічим иншим, як тільки теорією приватної власності, сам Мюллер був проти необмеженої приватної власності, кажучи, що такої в історії ніколи не було, що така власність протирічить "почуттю громадськості" / та приватних інтересів, не звертаючи уваги на національне життя в його цілому. Тоді-ж" в дійсності нації-це окремі організми з своєрідними життєвими принципами та спеціальними прикметами, що рішають про напрямок історичного розвитку". Сміт має на увазі тільки матеріальний, репрезентований через гроші, але є й капітал духовний, заступлений в кожному народі через його мову, і цей останній є правдивим скарбом досвіду, мудрості...

√ Капітал

який кожда людська генерація передає слідуючій. Однобока-англійська система Сміта, будучи корисною для Смітової батьківщини, не придатна для європейського континенту. Тут треба дбати не про суму приватного багатства поодиноких людей, а в першу чергу про багатство національне, продукцію національної сили, що в розподілом праці переводила би й національне об'єднання, сполучаючи з фізичним також і духовний капітал. Ця праця, в тій її частині, де міститься на національній підставі угрунтована критика англійської класичної школи, як гадає Інгрем, мала потім де-який вплив і на Ліста, хоч як переконаємося далі далеко не одинокий.

ФРІДРІХ ЛІСТ / 1789-1846 /, своєчасно відчувши і сформулювавши назрівші потреби свого німецького народу, виходячи з національного погляду виступив різким противником доктрини Сміта про вільну торгівлю. Вчення Сміта були реакцією на меркантилізм, Ліст же поборює погляди Сміта во імя неомеркантилізму, ставши апостолом національно-протекційної системи.

Оригінальний, хоч і не всебічно освічений -/х/- теоретик, досвідчений практик і глибокий національний патріот Німеччини, Ліст народився в Рейтлінгені в Швабії. По закінченню вищої освіти з 1817 р. став професором державної практики в Тьубінгенському університеті. По проханню купецтва, що зібралось во Франфурті, в 1819 р. він пише петицію, домагаючись від уряду одміни внутрішніх митниць, знесених у сусідній Франції ще в 1791 р., а разом завдяки його агітації повстає "Загальне товариство промисловців та купців німецьких" з ціллю впливати на уряд. Реакційний уряд Вюртенбергу двічі зауважив Лісту його "наблагонадійність", після чого в 1819 р. він примушений кинути професуру. Закликаний потім генеральним секретарем допіру заснованого торговельно-промислового товариства, Ліст робиться душою духу за економічне об'єднання Німеччини і розвиває в тому зміслі величезну агітацію між иншим в спеціальному "Органі німецької промисловости та торгівлі". В 1820 р. його обрано послом до Вюртемберзького парламенту. Тут Лістові прийшлося опрацювати проект петиції про розширення самоврядування, реформу суду та адміністрації, в якому містилася гостра критика бюрократичного даду в своєму краю. За це його

-/х/- Ліст зовсім не був знайомий, нпр, з творами Рікардо.

подавиль депутатського звання і присудили на 10 місяців до в'язниці. Ліст не хоче скоритися несправедливому вирокowi і тікає до Парижу, де зустрічається з відомим американським патріотом Дяфайетом, котрий запрошує його до Америки. У Франції - ж міг спіткати Ліст в працях Дюпіна і Шантала де-які джерела протекційних поглядів. Через три роки перебування у Франції Ліст все таки вертає до рідного краю. Тут його арештовують і сажають до фортеці, з котрої звільняють в 1825 р. під умовою негайного виїзду за кордон. В 1825 році вигнанець Ліст перепливає до Сполучених Штатів Америки, з невгамованими думками про тогочасне становище і потреби рідної Німеччини.

А Німеччина в перші десятиліття XIX віку була відсталю країною, де в хліборобстві ще задержалися пережитки феодалізму, а в промисловості цехового ладу. В політичному відношенні на кінець наполеоновських війн вона розпадалася на цілий ряд більших чи менших держав одокремлених одна від другої митними перегородами та переслідуючих свої партікулярні цілі. В згаданій вище петіції 1819 р. Ліст налічував 38 митних кордонів в межах Німеччини, але опріч того істнували ще в середині окремих держав цлові застави: сама Прусія їх мала цілих 67. В таких умовах торговельна діяльність уявляла в себе непереможні труднощі. Звідци-ж е зрозумілою все значіння ініціативи Ліста, скерованої до утворення з окремих німецьких держав загального германського митного союзу,

.З другого-ж боку німецькі держави, позамикавши свої кордони взаємно від себе, не маючи центральної влади, тримали відчинені двері для закордонного привозу. В наслідок цього відчинення границь німецьких держав для свободної міжнародньої торгівлі Германія була затоплена закордонним крамом і насамперед англійським, де завдяки контінентальній бльокаді накопичилися гори товарів, які пускалися по смішно низьким цінам. За ці товари німці могли расплачуватися тільки експортом своїх сирівців, а тим часом довіз германського хліба до Англії зустрічає серіозну перешкоду в англійських хлібних законах, завівших високе мито на привозний хліб. За таких обставин складається теоретичний погляд Ліста: знести внутрішні мита, а установити їх на кордоні; а між людьми практики, серед

промислових і державних мужів Німеччини не могла не скластися думка про необхідність боронитися від англійської конкуренції. Першою ступила на шлях митної реформи Прусія, перенісши в 1819 р. з середини країни всі митниці на кордон, але її ліберальні тарифи, в жадному разі не сягавші повше 10 %, були скорше фіскального, ніж протекційного характеру, були в дусі поглядів Сміта, а не Ліста, поглядів тоді ще не досить виявлених. В 1819 р. обносить митницями свої кордони Баварія. До Прусії в цілях митної охорони потім приєднався Гессен, а до Баварії в 1828 р. Вюртембург. В кожному з тих двох митних союзів товари ходили вільно, на кордонах же існував спільний митний тариф. Так приватними згодами окремих держав поволі підготовлявся загально-німецький митний союз.

Тим часом вигнаний і прибувший до Америки Ліст спочатку бідував, але випадково відкриває вугільні шахти і багатіє. Приїхав він в Новий Світ вже переконаним протекціоністом, американські-ж знайомі ще більше ствердили його в своїх поглядах, а американське життя дало до них свої ілюстрації. Ліст близько зіштовся з членами "Філядельфійського товариства оборони національної промисловости", заснованого Гамільтоном, котрий ще в 1791 р. висловився за митну охорону національної промисловости Сполучених Штатів. Саме в момент прибуття Ліста, Філядельфійське товариство вело шалену агітацію за піднесення митних тарифів, в яку був втягнутий і Ліст. Це спричинилося до оголошення ним своїх дванадцяти одвертих листів, виданих потім під назвою "Нарис нової теорії політичної економії", /1827 р./, в яких з надзвичайною подібністю до аргументації Гамільтона, викладає всі найважливіші гадки, що пізніше широко будуть розвинені ним в своєму головному творі. З другого боку Ліст був проникливим спостерігачем явищ і фактів господарського життя. Вдумуючись в позитивні для Німеччини наслідки від силоміць накиненої їй континентальної бльокади, що відіграла роль заборонних тарифів, Ліст, по власному признанню, став з прихильника Смітової теорії її противником. Повавши до Америки, Ліст відклав на бік всі книжки. "Найліпшу книгу, з обсягу політичної економії, яку в тій країні можна читати, признається він в передмові до своєї головної праці,

е саме життя". "Бачимо тут, як пустелі роблять-ся богатими країнами... Тут, на наших очах, відбувається процес, котрий в Європі тянувся століттями... Ту книгу читав я охоче і пильно..." Америка, під загрозою довозу Англії, тоді вже світової фабрики, стала протегувати своїй, в той час молодій, промисловості, завівши охоронні митні тарифи, що не тільки не зашкодили, а навпаки могутньо посприяли господарському розвитку Сполучених Штатів. Це стверджує Ліста на його виплеканих думках, що й Німеччині, яка жила ще за подібного-ж низького розвитку своєї промисловості, протекційна система, так само, буде користна.

В ролі американського консула в Гамбурзі Ліст в 1830 р. вертається до рідного краю, але Вюртембергський уряд це призначення опротестовує. Ліст їде до Америки і в 1832 р. в ролі американського все-ж таки консула оселюється в Ляйпцігові. Тут в 1833 р. він організував акційну компанію, щоб провести першу залізницю, сполучившу Ляйпціг з Дрезденом. Але по-за тим все своє життя присвятив завзятій пропаганді організації митного союзу німецьких держав з ціллю митної боротьби проти промислової гегемонії Англії. Частина його програму здійснюється: 22 березня 1833 р. ухвалюється для Німеччини один митний союз; з 1 січня 1834 р. постановою впроваджується в життя. За цим господарським об'єднанням Німеччини з konieczністю мусіло повстати питання, якої-ж митної політики дотримуватися *Zollverein*. Розпочалася боротьба між прихильниками свободи торгівлі і протекціонізму. В цей як раз час, в 1841 р., виходить в світ головна праця Ліста "*Das nationale System der politischen Oekonomie*" /Національна система політичної економії /, з різкою критикою Смітової доктрини про свободу торгівлі і з обстоюванням принципів протекціонізму. "Історія моєї книжки, каже в передмові про свою працю Ліст, є історією половини мого життя".

Концепція Сміта, як і інших представників класичної школи економістів, в дусі філзовофії XVII віку перейнята принципом космополітизму, який суспільно-господарські явища розглядає з погляду всієї людскости, не беручи на увагу місцевих і національних особливостей, тоб-то ігноруючи ідею національного самоозначення народів.

Глусиць

Звідци гармонуюча з тим принципом ліберальна теорія свободи торгівлі. За неї стояв ще Кене. У Сміта є відхилення, напр., в його визнання доцільности "Навігаційного акту Кромвеля, у Мальтуса - в бік мита на хліб; але в принципі школа Сміта стояла за повну свободу зовнішньої торгівлі і цілковите відхилення державного втручання - /х/ -. Як кожда людина, кажуть класіки, так і їх сокупности, повинні купувати як найдешевше, а віддаватися лише таким галузям промисловости в яких певна країна має природню перевагу перед иншими, маючи перед усім на увазі в кожний даний момент досягнути як найбільшу суму суспільних багатств. Сей догмат свободної торгівлі опінія приймала як за саму суть політичної економії. Відчуваючи всю логичну силу необмежно тоді пануючої в науці концепції противників, Ліст, не зупиняючись на противній аргументації, а не спускаючи з свого духовного зору тієї спеціальної ситуації, в якій під той час перебував його рідний край, - протиставляє їй свою протилежну концепцію з иншими цілком відмінними вихідними пунктами. Ідеї космополітизму він протиставляє ідею національности, що є для нього окремим організмом, звязаним тисячами матеріяльних і духовних звязків. Ідеї - ж досягнення найбільшої суми народнього багатства протиставляється ним ідеал як найповнішого всебічного і гармонійного розвитку нації, через розвиток її продукційних сил. Так, загалом кажучи, закреслилися в цих двох протилежностях ті два напрямки в зовнішній економічній політиці, що під назвою фрітредерства і протекціонізму у всіх країнах продовжують боротися між собою аж до наших днів. Наприклад в б. Росії першої половини ХІХ віку палким прихильником свободної торгівлі являвся знаменитий декабрист Тургенев, що випустив видатну працю "Опытъ теоріи налоговъ", 1818 р. А завзятим протекціоністом - Канкрін, відомий міністр

- /х/ - Не треба змішувати ПРОТЕКЦІЙНІ мита, з ФІСКАЛЬНИМИ, перші мають ціллю штучно перешкоджати довозу чужих виробів в інтересах промисловости тубольців, фіскальні - ж - зиск державного скарбу. В праві держави на побирання фіскальних зисків класіки не відмовляли.

120
фінансів, що в 1839-43 р. переводив девальвацію, який видав працю "Економія челоуѣческихъ обществъ и состояніе фінансовъ". Боронить протекціонізм також проф. Анжул в своїм "Курсі фінансового права". До апологетів Ліста відносять і пізнійшого міністра фінансів Сергія Вітте, який теж уславився девальвацією і сприяв розвиткові національної промисловости в Росії.

По теоріям Сміта і класиків виходить, ніби держави / і війни / не існують, а окремі абстрактні одиниці людської породи, об'єднані завдяки обміну, складають єдину на всю земну кулю спільну цілість. Ніби-то весь світ, іронізує Ліст, є єдиною нероздільною республікою купців, що, керуючись тільки своїми поодинокими інтересами, ввозять і вивозять. Коли-б було можливо, каже Ліст, і щоби тільки було вигідно, купець вивіз би поля, луки своєї країни і, збувши останній клопоть землі, він сам би сів на корабель і вивіз самого себе"... Система Сміта, яка спіює всі господарські явища з погляду вигід *homo oeconomicus* для Ліста видається приватно-господарською економією, що показує як склалися-б господарські відносини, коли-б не існувало-б нації. Але історія між окремою людиною, а всею людською поставила те, що забувають класики, поставила НАЦІЮ. Спільністю мови, походження, звичаїв, історії, законів, установ і ідеалів одна нація відрізняється від другої і уявляє з себе одну цілість. Від щастя і добробуту нації залежить добробут індивіда, а в свою чаргу через щасливий розвій поодиноких націй тільки й можлива цивілізація цілої людськості. Одиниці вмірають, нації живуть без перерви, то-ж слід виходити не з інтересів абстрактної "економічної людини", а з інтересів нації. Правдиве багатство зовсім не в "вимінних вартостях", як називає Ліст суму багатств, а в повному і всебічному розвитку продукційних сил нації, хоча-б і за ціну тимчасових жертв якоїсь кількості приватних осіб. Приватно-економічні інтереси мусять бути підлеглими інтересам нації, живуча нині людська генерація мусять жертвувати на користь майбутніх поколінь. "В інтересах майбутнього і всеї людськості, каже Ліст, філософія вимагає всесвітнього союзу людей". Ліст не проти того, але на його думку "всесвітній союз людськості

добра річ в тому разі, коли він засновується не на підчиненню націй, а на справедливій їх федерації". Всесвітнє сполучення і братання було би користним лише при умові рівності. Доки-ж нації мають нерівний розвиток продукційних сил, з'єднання прийшло би на користь тільки одному якомусь народові, всі-ж інші були-би ВИЗИСКУВАНІ. Таким чином "в інтересах нації політика вимагає гарантій самостійного і гармонічного розвитку всіх сил народу". То-ж "наука, яка узраяджує нинішні інтереси і спеціальне становище народів, що учить в який спосіб кождий нарід може піднятися на такий **СТУПІНЬ** господарської культури, щоби з'єднання з іншими однаково розвинутими народами, а в наслідок того і свобода обміна, стали би для нього можливі і користні", - й буде по Лісту політичною економією.

В поступовому розвитку кожної нації уміреної смуги земної кулі чергово змінюються по думці Ліста слідуєчі п'ять ступінів господарської культури: 1/ стан дикунства; 2/ період пастівницький; 3/ хліборобський; 4/ хліборобсько-мануфактурний і, нарешті, 5/ -хліборобсько-мануфактурно-торговельний. / З них принаймні останні три ступні цілковито прийнято Лістом від Сміта /. Ділом держави є улегчувати нації перехід з одного ступня на другий, уживаючи різної економічної політики. На перших трьох ступнях патріархального побуту протегування не потрібне. Свобідний довіз чужоземних мануфактурних виробів в такі періоди потягне за собою вивіз хліборобських виробів, що заохочуватиме до підприємчivosti відсталі країни. Коли-ж нація, - як Німеччина -, переходить од стадії первобутного хліборобства до стадії хліборобсько-мануфактурної, при чому країна широка і відзначається багатством природніх сил, то щоби запобігти того, аби молодий краєвий промисел не був забитий вище розвиненим закордонним, доцільним тому промислові зробити протекцію, обороняючи його від конкуренції через митні тарифи. Митна система в данному разі є необхідним засобом для промислового виховання нації. На останній-же стадії, коли національна промисловість розвинеться до такої височини, на якій стоїть промисловість інших країн, протекційна система непотрібна, натомісць доцільним є впровадження системи свободної торгівлі.

21
 Признаючи, що добробут нації полягає не в кількості багатств, як гадали клясики, а в розвитку продукційних сил, під цими останніми Ліст розуміє: особисту свободу -/х/-, фізичний і духовний розвиток громадян, дбайливість про майбутність нації, про її політичну незалежність, росвіт науки і штуки і головне хліборобську, мануфактурну і торговельну діяльність.

Особливе значіння надається ним розвиткові обробляючої промисловости, бо вона дає можливість на тому-ж терені жити більший, ніж доти, масі населення, - Дюрінг би сказав *Uberschusscapacität'y*, - дає найвище напруження національній енергії, найліпше використовує природні дібра краю, воду, вітер, мінеральні поклади та опаловий матеріал, сприяє хліборобству, бо збільшує попит на сільсько-господарські продукти, від чого зростає поземельна рента, дає можливість міжрайонового поділу праці в середині країни, зрештою, сприяє розвиткові свободи, науки і, що найголовніше, національній незалежності країни. Як творча суспільна сила і як джерело майбутніх багатств промисловість заслуговує на те, щоби полишити її самій собі. Держава нехай вмішається і в інтересах майбутнього прискорить її розвиток хоч би й ціною нинішньої невігоди. "Справді, каже Ліст, боронячи думку про необхідність підпомогти промислового розвитку митними тарифами, - досвід навчає нас, що вітер переносить насіння з одного краю до другого, і в такий спосіб пустелі вкриваються густими лісами. Одначе чи розумно зрбив би господарь, якми би чекав, аж доки вітер на протязі довгих століть виконає те діло культури? Хіба було-би нерозумним, як би ту-ж саму ціль спробував осягнути він протягом кілька десятків літ, обсіваючи пустоші лісні! Історія нас навчає, що цілі народи з успіхом зробили те саме, що в наших очах робить лісничий." Остання фраза натякає на тогочасних: Англію, що за посередництвом своїх "*colon-law*" було замкнула свій

 -/х/-Ліст посилається для прикладу на ту шкоду господарству, яку принесли утиски свободи віри, відміна Нантського едікту, також іспанська інквізиція.

ринок перед чужими і в тому числі німецькими витворами переважно рільництва; Францію, що після наполеоновських війн зачинила від англійських товарів свої кордони заборонними тарифами; Сполучені Штати Америки, що ледве здобули незалежність, в цілях розвитку власного промислу зараз же заведенням високих митних тарифів замкнули свої кордони перед заливою англійських товарів. Нині-ж, по думці Ліста, прийшла черга вжити ту-ж саму зброю для помочи німецькій промисловості в її нерівній боротьбі з англійською. Німеччина в промисловому відношенню на його думку під ту хвилю була "в становищу дитини чи молодого хлопця, що змагається з чоловіком дорослим" / Англією / і ходить для неї про те, щоби "осягти перевагу, лише тільки боронитися". "По досягненню-ж через митні тарифи гармонічного розвитку своїх продукційних сил, нація кінець-кінцем може прийти до вільної торгівлі. Тимчасове підвищення цін на фабрикати, необхідне для розвитку продукційних сил і по суті не шкідливе хліборобству, а збиточне лише для споживачів, зникне само собою. Переплата-ж споживачів є необхідна витрата на виховання нації". Скільки споживач програє, стільки народ виграє. З поміччю охоронних мит для промисловості і навігаційного акту для торговельної флотії повстане нормальний розвій продукційних сил, за котрого лишки населення і сільсько-господарських виробів знайдуть собі попит і збут на фабриках, а фабрикати-в сільському господарстві, збільшуючи тим продукційність праці. В обопільній, таким чином, підтримці промислових і сільсько-господарських сил і в пропорційному їх зрості Лист убачав т.зв. "конфедерацію національних сил". Спеціально для сільського господарства Лист не домогався охоронних тарифів, бо в його добу Германія сама вивозила свій хліб і ніяка конкуренція не була для неї страшною. Такі в стислому представленню основні погляди Ліста.

З'явилися вони в світ, як сказано вже вище, в самий гарячий момент боротьби за те, якої політики зовнішньої торгівлі триматися *Zollverein*'у на далі, при чому загальний настрій і літератури і суспільних чинників

був по боці Сміта. Хлібна ліга користувалася популярністю і по-за межами Англії. Їх лідер, манчестерець Кобден одвідує Германію, усилюючи там позицію прихильників свободи торгівлі. В Пруссії в особі енергійного Принс-Сміта / 1809-1874 / з'являється свій, так би мовити, німецький Кобден і в ній, провадячій об'єднання німецьких земель, ширилася прихильність до свободної торгівлі, в надії, що її хліб знайде через те вільний доступ до Великобританії. Щоби осягнути признання своїм поглядам невгамонний Ліст виражається в табор самих заклятих своїх ворогів, до Англії, де доводить, що і *Zollverein* і зв'язаний з ним промисловий розвиток Німеччини, як противага промисловій Франції, вигідні й для Англії. Але з невдачою вертає до дому, морально знищений, з захитаними надіями на перемогу своїх ідей; цькування і наклепи преси, де панували прихильники противних йому принципів Сміта, остаточно доконали Ліста : в 1846 р. він кінчає самогубством.

А що-ж з його ідеями? і якої оцінки вони заслуговують?

З соціологічного боку насамперед цінним є те, що Ліст в згоді з дійсністю розглядає людину не одірваною, а в рямцях свого народу, поставивши на перший плян принцип національності. Останнім проїнятий був уже меркантилізм нових часів. Виходячи з цього принципу для державних мужів ХІХ віку стало завданням не задовольнятися зростом багатства десь небудь, що по суті впливає з концепції свободи торгівлі, а лише зростом його у власній країні у рідного народу. Той же принцип відіграв велику роль в другій половині ХІХ в, привівши до об'єднань після війн 1859 р. Італії, а опісля 1866 та 1870 р. Німеччини; на наших очах ще піднялися пригнічені народи колишньої Австрії і б. Росії, та прагне свого об'єднання наш Український нарід. Здоровий націоналізм могутний двигун одиниць через національність до всесвітнього братерства та рівності. Але не крайності його, не шовінізм, який приводить до брязкоту зброї, чи веде до самозакоханости, чому прикладом німецький клич: "/xx-*Deutschland Deutschland über alles*" / Германія вище всього /, що за-

-/xx/- Його автором був Гофман фон Фаллерс-лебен.

дунав³ 1841 року, або до імперіалістично-колонізаторського наступу на сусідів "*Ostern nach*". Національна виключність не може бути ідеалом. На штудіюванні одних лише національних особливостей ніяка наука не може обмежитися. Не з'явилась би й сама праця Ліста. Бо лише опираючись на тогочасних господарських відносин в різних країнах, він міг дати докази, що за свобідного міжнародного обміну нація з більш розвиненими продукційними силами / Англія / може визискувати інші менш розвинені нації / Німеччина, Америка /, -чому своєю протекційною системою і хоче він запобігти, полишаючи одначе країни жаркої смуги земної кулі / колонії / навіки поставцями сирівців і предметом імперіалістичного визиску з боку країн поміркованої смуги, промислової Європи. Однобокий націоналізм не так, впрочім, був істотною рисою Ліста, як його не в міру усердних поклонників і продовжувачів.

Указані Лістом п'ять стадій, від дикости до хліборобсько-мануфактурно-торговельної включно, які ніби то обов'язково по черзі переходяться кождим народом і складають закон розвитку, з політично-економічного боку цікаві, як шкільна ілюстрація того, що таких законів не існує і взагалі не може існувати. В широкому критичному етюді, що супроводить краще / сьоме / німецьке видання "Національної системи" Ліста, 1883 р., Егеберг вже показав, що означені через Ліста стадії розвитку не стриваються однаково у всіх народів, а що у різних народів проходять вони надзвичайно ріжноманітно. Для самої, наприклад, Німеччини ці стадії приложимі в часи від 1250 по 1560 р., коли вона від патріархальних відносин перейшла було до розцвіту ремесництва і городської промисловости і потім всі ті-ж стадії можуть бути пристосовані і для часу з 1560 по 1800 рік, бо на кінець XVII віку припадає господарський занепад Німеччини, після якого вона довгий час була хліборобською країною, аж до XVIII віку, відколи знов у ній стало з'являтися промислове виробництво. От-же наука про стадії розвитку не відповідає навіть історії Німеччини. Нині ці спроби відшукувати повторюємость одних і тих же фаз законів розвитку, обов'язкових для всіх народів так само, як закони біології для життя ор-

ганізмів, цілковито залишено.

Меркантилізм, до якого Ліст ставився з подивом і пошаною, Лістова теорія протекціонізму в останньої чверти XIX віку і до наших днів з погляду економічної політики уявляють з себе схожий ряд, але не ідентичний. Одною з рішачих причин протекційної політики меркантилізму було досягнення вигідного торговельного білянсу; для Ліста протекціонізм потрібний, як головний в ряді інших- /х/- засобів, яким держава може виховати національну промисловість; практика протекціонізму останнього півстоліття існує і в державах яких промисел вже не потребує жадних виховавчих заходів. Потім, меркантилізм XVII-XVIII століття був засобом безперервним, постійним, не обмеженим в часі; для Ліста охоронні заходи є потрібними доки якась країна загрожена в своєму розвитку конкуренцією випередившої її закордонної держави, при чому вони мають тільки перехідний, тимчасовий характер, "доки промисел не розвинеться настільки, що чужа конкуренція вже не буде страшною"....; залишивши після 1879 року континентальну Європу протекціонізм скрізь посприяв розвитку континентальної промисловости. Німеччина, як і Сполучені Штати північної Америки, не можна сказати, що відстають від Англії, але догнавши її в супереч з думками Ліста і не думають перейти до свобідної торгівлі, заховуючи митні перегородки на необмежений час. Сей тривалий протекціонізм оправдують нині вже не потребою виховання, що було би анахронізмом, а вигодами господарської незалежности та патріотичним обовязком віддати крайовий ринок краєвій же продукції. Ліст не против останнього, але кінець кінцем уважає всетаки доцільним перейти до свободи конкуренції, "щоби охоронити купців і фабрикантів від застою і недбалства". Далі, як і у Кольберта, до якого Ліст мав особливу прихильність, по концепції Ліста протекціонізм не мусів сягати на хліборобство, бо в часи Ліста німецькому хлібові потрібні були зовнішні ринки, насамперед можливости

 -/х/- Між ними: розвиток сіті залізниць, кредит, торговельне законодавство.

√ і практика протекціонізму

ввозу до Англії -/х/-; новітній європейський протекціонізм, навіть в Німеччині, починаючи з 1879 р., характеризується, як є, охороною не стільки промисловости, скільки хліборобства, є аграрним протекціонізмом. Безпосередньою причиною тому явилася конкуренція дешевого заокеанського хлібу. Нарешті меркантилізм сприяв розвитку всіх галузів промисловости, кольбертизм по-за охоронок лишив саме хліборобство; на думку Ліста для розвитку вищих форм промисловости надаються не всі країни світу, а й в тих, що надаються до того, охорона мусить обмежитися лише кількома основними галузями національного виробництва, "з котрих всі інші беруть соки, як паганці з пня"; протекційна система останніх десятиліть в багатьох державах / Росія / поширювала охорону на всі без винятку галузі промисловости і господарства. Все, таким чином, навіть для чого в конкретній країні є дуже не вигідні умови, мусить постачатися з краю, а не привозитися навіть дешевий і ліпший виріб з чужини. Політика, яка по Лісту є недоречною, але як показала практика останньої світової війни в крайніх випадках, як *ultima ratio* -оправданю.

Загалом для Ліста ні свобода економічного обороту, а ні протекціонізм не уявляють з себе абсолютних засобів: одного роду і за певних обставин потрібна одна система, другого-інша. Постановка питання, з якою принципіально може зродитися сучасний економіст. Але Лист багато не доглядів з того, які наслідки можуть бути від застосування протекційної системи. Він не звернув уваги на те, що і в межах однієї країни одні галузі промисловости можуть паразитувати на других, бо кожде виробництво, як засобами продукції, користується виробами інших галузів промисловости. Напр., охоронне чи заборонне цло на залізо підійме ціну його, що буде вигідно виробництву заліза, але зі шкодою для всіх тих галузів, які працюють над переробкою

-/х/ -В 1846 р. за міністра Піля Англія знесла свої хлібні мита і німецький хліб справді здобув вільний доступ на англійський ринок.

Його, скажемо, в машино-будівельній проми-
словості. Не звернув уваги також на те, що
надмірно високі ставки, чи заборонні тари-
фи, можуть дати такої височини прибутки в
охороняемій промисловості, що для підприєм-
ців не буде сенсу дбати про технічний по-
ступ, а навпаки замість розвитку буде вигід-
ним стан застою; тоб-то не всяке охоронне
мито сприяє розвиткові виробництва. Нарешті,
що найважливіше його "загальні інтереси нації,
з яких він виходив, покриваються інтереса-
ми великої промислової буржуазії. Охорон-
ні тарифи на якийсь продукт, підіймаючи його
ціну в країні, підвищає прибуток відповід-
ного підприємця. Зрозуміло, що серед промис-
лової буржуазії, книга Ліста досі ще "коло-
дязь глибокої мудрости". "Об'єднана, добавим
від себе, *Zollverein* — 'ом -промислова і
озброєна Германія Бісмарка" єт практичний
результат гадок Ліста", каже Міклашевський.
Ліст з'ігнорував ту різницю інтересів, яка
проймає сучасне суспільство. Всяка протек-
ційна пошліна для одних вигідна, а другим,
споживачам конкретного продукту, є не вигід-
ною. Т. Ч. підвищення прибутків промислової
буржуазії йде за рахунок данини, здертої
державою зі споживача. "Оподаткування одних
громадян, каже Туган-Барановський, / Основн. .
305 / налогом на користь других уявляє з
себе щось таке, що не відповідає сучасній
правосвідомості". Загалом сучасна протекцій-
на система не є наслідком застосування
якихсь доктрин, питання практичної політики
не можуть розв'язуватися тільки абстрактни-
ми принципами, вони є наслідок міжкласової
боротьби і компромісів. Для класи працюючих
цікавими є погляди на проблему зовнішньої
торгівлі ранніх представників антикапіталі-
стичного напрямку ХІХ віку. З них Сісмонді
закидає протекціонізму, що він приводить
до перепродукції та до шкідливої гадки про
самовистарчання окремих народів, і поборює
його. Для Сен-Сімона цілий рід людський по-
сідає спільні цілі і інтереси і тому кожда
людина в суспільному відношенні мусить чис-
лити себе членом світового стоваришення
працьовників, тоді як митні кордони є на-
слідком національних антагонізмів."

Мрією Сен-Сімоністів було всесвітнє стова-
ришення, в якому митні кордони не можуть іст-
нувати. Для Фур'є між його фалангами мусить
одбуватися цілковита свобода мінового обо-
роту. Карл Маркс в своїй промові 9 січня 1849
року в Брюсселі доводив, що свобода торгівлі
сприяє дешевому хлібові, дешевим робочим ру-
кам, завдяки чому наступить швидчий розвиток
продукційних сил, а це зрештою прискорить
завалення капіталістичного ладу.

Систематичне уживання історії і історич-
них порівнянь в досліджуваннях політичної
економії роблять з Ліста методологічного
попередника "історичної школи", що саме в той
час бере собі початок. А протекціоністські
погляди Ліста переконали Д.С. Мілля в доціль-
ності для повстаючої тільки ще промисловости
тимчасової митної охорони; почасти також ма-
ли вплив на американця Генрі Кері.

ГЕНРІ КЕРІ / *Henry Charles Carey*, 1793-
1879 /, син ірландського емігранта до Спо-
лучених Штатів Америки. Спочатку був фрітре-
дером, але торговельна криза 1837 р. та про-
мислова 1842 р., спостереження над наслідка-
ми охоронних мит для господарства Америки,
вплив Гамільтона, ще більше "Національної
Системи" Ліста, яку він знає і на яку він по-
силається і, нарешті, національна ненависть
до промислової переваги Англії, що й політич-
но гнобила його попередню батьківщину, Ір-
ландію, - з року 1848 навертають Кері до про-
текціонізму, що знайшов свій вираз в його
"Основах соціальної науки" / *Principles of social
science* " 1858-1859 р. / Порівню-
ючи з Листом слабійше аргументуючи, в своєму
протекціонізмі Кері йшов далі Ліста, домага-
ючись його не лише для обробляючої промис-
ловости, але також і для сільського господар-
ства. Щоби не допустити опізнення розвитку
всіх народів на користь одного, в данному
разі Англії, та щоби за для приватної корис-
ти діялася публічна шкода, Кері домагається,
щоби в господарський оборот вмішалася "коор-
динуюча сила" держави. Приватний інтерес в
данному разі у Кері нагадує інтерес купців
у Ліста, яким / інтересом / він дорікав шко-
лі Сміта, кажучи, що купець в погоні за над-
банням через обмін найбільшої суми багатв
не зупиниться досягти того" за рахунок хлі-

боробства, фабрикації, за рахунок продукційних сил, за рахунок незалежності і самостійності нації". На місце ідеалу міжнароднього розподілу праці Кері ставить ідеал конгломерату незалежних націй, з яких кожда присвячує себе всім галузям господарської діяльності і всебічно виявляє, таким чином, власну індивідуальність. Розвинений завдяки митній охороні і близький до місцевого хліборобства промисел добре впливатиме на розвій сільського господарства. Вони один для другого будуть ринками збуту, взаємно оплоднюючи, - словом маємо в інших словах "конфедерацію національних сил" Ліста. Між иншим Кері одним з перших оборонців протекціонізму послуговується аргументом, що високий розвій обробляючої промисловости збільшує попит на робочі руки і що, значить, охоронна система є разом вигідна й робітництву, підіймаючи зарібну платню. "Та одначе користь від того, коли взагалі й істнує, слушно зауважує Ш. Ріст, є більш ніж вирівняна подорожінням засобів споживчих". В наукових колах Америки протекційні погляди Кері не зустріли прихильности, за те Кері, в протилежність Лістові, був віддячений долею, ще за свого життя спостерегаючи великий вплив своєї концепції на митну політику Сполучених Штатів. Американські політики його протекційні погляди скористали як найширше.

-----o-o-----

Розділ XXVII. КРИТИК АНГЛІЙСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ СІМОН ДЕ СІСМОНДІ. З біографії. Праці. Його розходження з класиками. Предмет і метод політичної економії. Критика теорії рівноваги класиків. Його відношення до впровадження машин. Концентрація капіталів і класовий характер капіталізму. Його натиск на проблему розподілення власності і багатства. З'ясування криз. Його суспільні симпатії. Відношення до дрібної поземельної власності. Доцільність державного втручання. Необхідні по думці Сісмонді реформи. Його значіння в історії економіки. Вплив Сісмонді на представників соціалістичної школи..... I.

Розділ XXVIII. СЕН-СІМОН. Два напрямки економічної думки у Франції в перші десятиліття XIX в. Біографія Сен-Сімона. Його внески в науку: по філософії історії. Два фактори суспільного розвитку. Його погляд на створення конституції. Індустріально-промислова система. Парабола Сен-Сімона. Протиріччівість його поглядів. Морально-релігійна доктрина Сен-Сімона. Вплив на Маркса і Прудона. Його учні: Базар та Анфантен..... 13.

СЕН-СІМОНІСТИ. Критичний і органічний періоди в історії людськості. Критика постуляту, що особистий інтерес стоїть в згоді з інтересом суспільним. Через антогонізм до загальної мирної асоціації. Інститут власності в світлі історії. Критика власності з погляду продукції і розподілу. Скасування права спадщини, як чергова зміна в еволюції власності. Від господарської анархії до регульованого господарства на основах колективізму; де би лишалася єдина нерівність впливаюча з різниці людських здібностей. Регулюючим

Гіттерсів

органом -центральний банк. Урядовці-
універсальні люде. Осягнення слухня-
ности через використання релігійно-
сти. Община Сен-Сімоністів. Значіння і
вплив Сен-Сімонізму. 23

Розділ ХХІХ. ШАРЛЬ ФУРЬЕ. Сен-Сімон і Фурье.
Біографія Фурье і характер творчости.
Критика капіталістичного ладу і вади
цивілізації. Плян нової суспільної ор-
ганізації, її вихідний принцип. Фаланги
і принадність праці. Продукційність і
принцип різноманітності. Погляд на ро-
динне життя. Фаланстер-готель. Відношен-
ня Турье до Овенізму і Сен-Сімонізму;
теж до капіталу. Мрії та дійсність.
Впливи фурьєризму. 30.

Розділ ХХХ. РОБЕРТ ОУЕН. Порівняння з Фурье.
Біографія Оуена. Перший період його
життя. Нью-Ланакр. Його новаторства у
власному підприємстві. Його ідея патро-
нату. Росчарування першого періоду. "Но-
вий погляд на суспільство" . . . Другий
період життя. Проект общинно-комуністич-
ної організації праці пауперів. "Кни-
га про новий моральний світ" . . . "З'я-
сування нещастя між цивілізованими
народами" . . . Нью-Гармонійська община
рівенства. Ідейна підстава і сама ор-
ганізація бірж трудового обміну. При-
чина невдачі і чому вони вчать. Коо-
перація, як перехідний етап і як са-
модовліюча ціль. Рочдельці. Впливи Оуе-
нових думок. Пьер Леру і "солідарність"
та "соціалізм". Вілліам Томпсон як по-
передник наукового соціалізму. Кінг
і його гадка про шлях емансипації ро-
бітництва. 44.

ЕТЬЕН КАБЕ і його соціальний роман
"Подорож до Ікарії". Заснування іка-
рійської общини в Америці. Причина не-
вдачі. Кабе в порівнянні з Фурье і
Оуеном. 62.

Розділ ХХХІ. ЖАН-ЛУІ-БЛАН. Біографія і праці.
Критика конкуренції. Чим знищить кон-
куренцію. Що мусить заступити конку-
ренцію.

Концепція Бюшеза. Громадські майстерні Луї-Бляна. Роля держави в концепції Бляна. Вплив думок Бляна на пізніше життя.....65.

ДО ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТИКАПІТАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ВІКУ. Соціалізм, як антикапіталізм. Новий соціяльний ідеал і його спільні риси у різних варіантах. Основний поділ антикапіталістичних напрямків першої половини ХІХ в. До класифікації. Утопізм. Різниця вихідних точок між класіками і соціялістами: а/ самодіючі і свідомі сили суспільного механізму, б/ концепція інтересів загалу і особистих." *Rotunda* " як рання ілюстрація ворожнечи двох напрямків.....71.

Розділ ХХХІІ. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ ТА СПРОБИ ЗА ФРАНЦУЗСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1848р. Загальна характеристика революцій першої половини ХІХ віку. Порівняння революцій 1789 - і 1848 рр. Проблема права на існування. Організація праці. Продукційні асоціації. Зневірря в соціяльним реформаторстві.....78.

ОГЮСТ БЛЯНКІЄ. Його діяльність. Блянкізм.....89.

Розділ ХХХІІІ. П. ЕР ПРУДОН. Попередники анархізму. Годвін і К. Шмідт та їхні погляди. Біографія і праці Прудона "Що таке власність?". "Економічні протирічча". Взаємовідносини Прудона і Маркса. Відношення Прудона до соціялізму та комунізму. Анархичні погляди Прудона: а/ на справедливість, б/ право, в/ державу і федерацію, г/ власність, д/ взаємність-мутуалізм. Провідна гадка мінового банку. Народний банк. Спроби інших авторів зреформувати обмін.

Розділ ХХХІV. НАЦІОНАЛЬНО-ПРОТЕКЦІЙНА ШКОЛА. Національна ідея і класіцизм. Романтич-

ний напрямок. Адам Мюллер і його критика класичної школи. ФРІДРІХ ЛІСТ. Біографія. Економічне положення Німеччини в перші десятиліття ХІХ віку. Ліст в Америці. Поворот на батьківщину. Дві протилежні концепції зовнішньої економічної політики. Ідея національності і впливаюча в неї дефініція політичної економії. Ступні господарської культури і економічна політика. Основні протекціоністські погляди Ліста. Обставини самогубства. Оцінка його ідей. Ідея національності. Схема ступнів розвитку. Погляди Ліста в порівнянні з подібними концепціями. Ліст, як попередник історичної школи. 119

ГЕНРІ КЕРІ і його протекційні ідеї. 135.

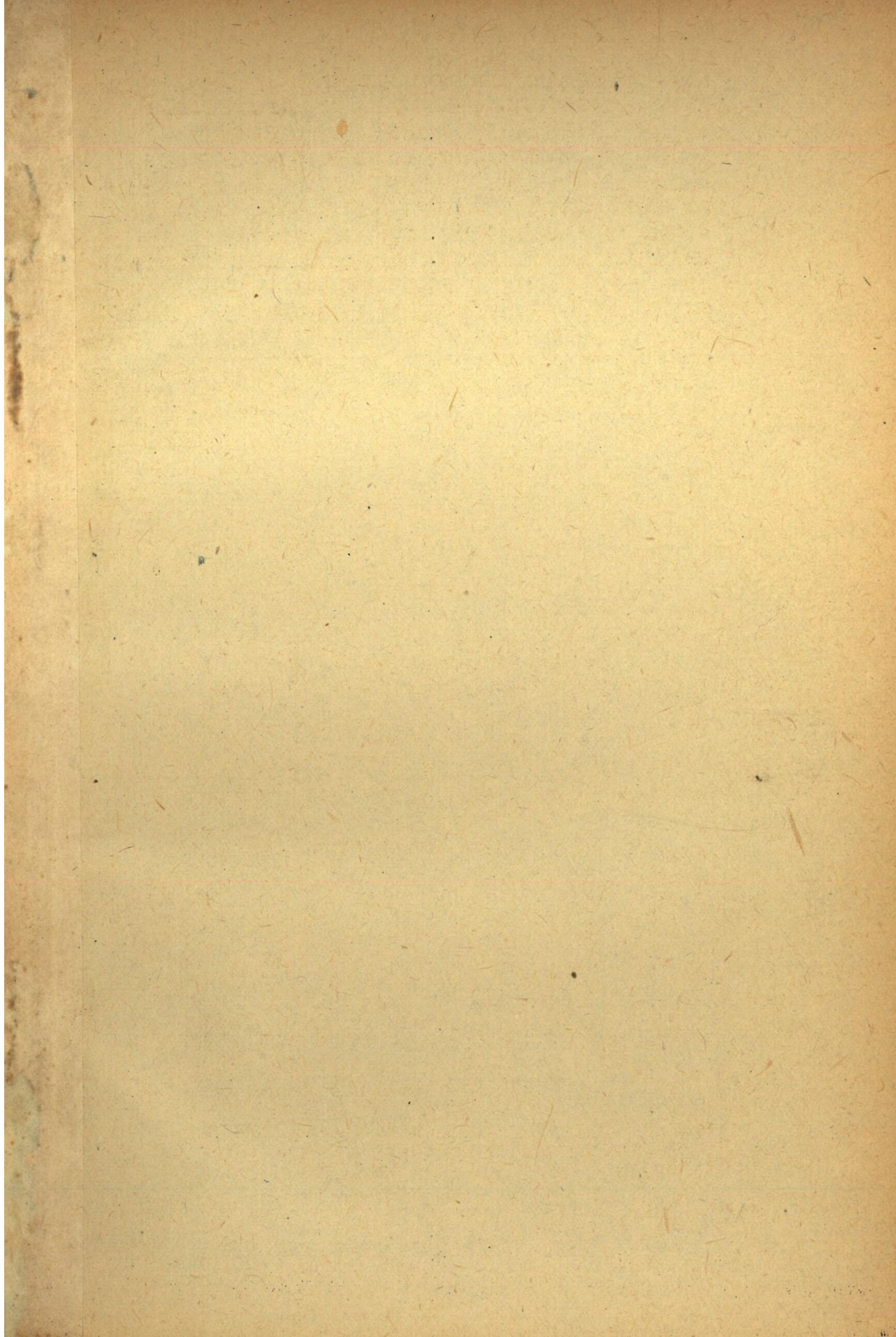
-----o-----

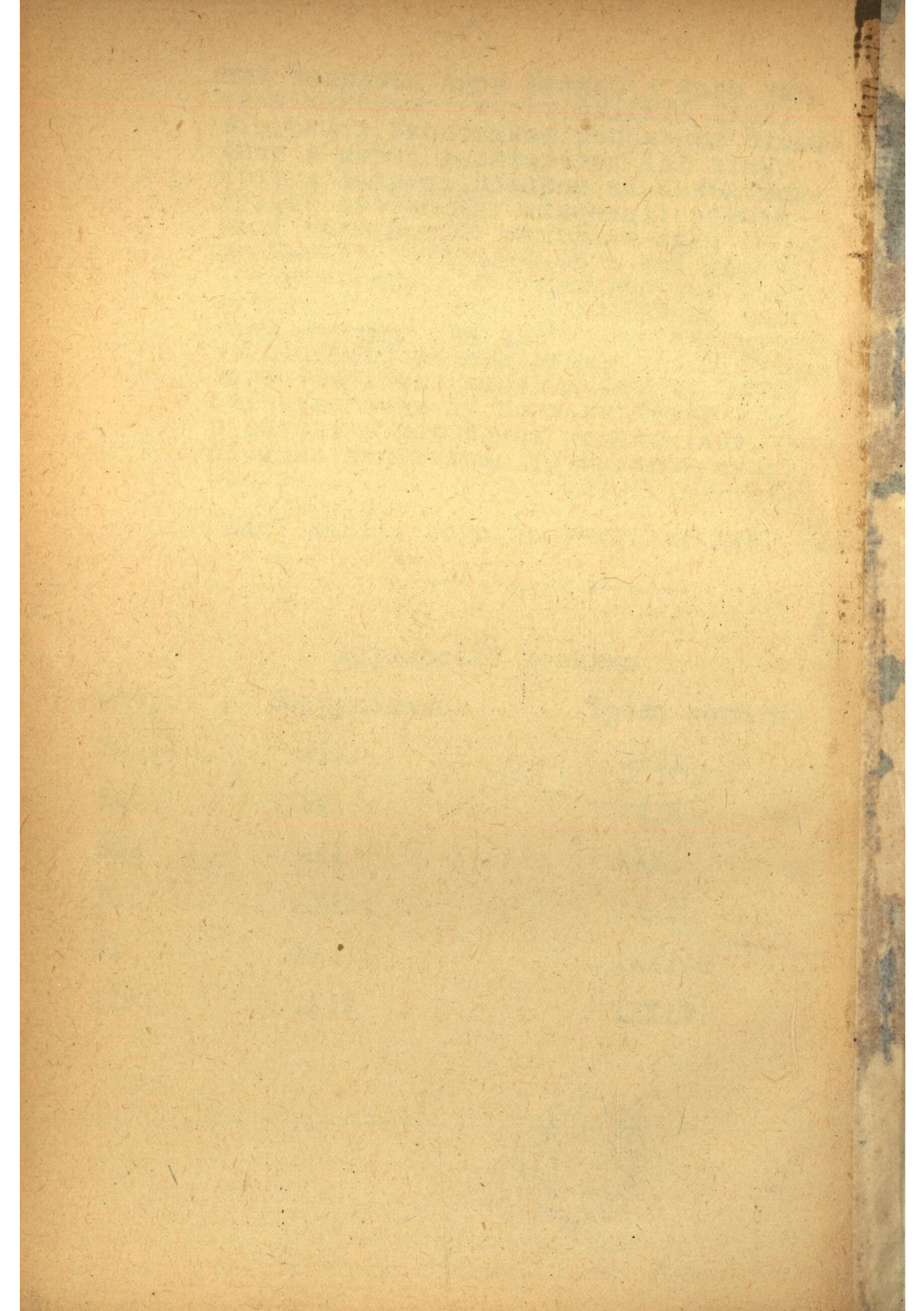
Друкарські помилки:

Стор.	Надруковано	Треба читати
30 .	XIX	XXIX
44.	XX	XXX
65.	XXI	XXXI
78.	XXII	XXXII
91.	XXIII	XXXIII
119.	XXIV	XXXIV.

v Praze

Українське Видавниче Товариство

при

У.Г.А.

1. Проф. Шовгенів. Водяне господарство на Україні, 12 ст.	2:50
2. Проф. Іваницький. Ліс і біологічні типи дерев. пород, 17 ст.	3:20
3. Доцент Чередіів. Ботаника, 119 ст.	21:60
4. Доцент Тимошенко. Економічна Географія, 66 ст.	18—
5. Проф. Шадлун. Кристалографія, 52 ст.	5—
6. Проф. Щербина. Статистика, 133 ст.	25:20
7. Лек. Іваненко. Геометрія, 200 ст.	21—
10. Доц. Сокович. Нарисна геометрія, 464 ст.	43:60
11. Б. І. Таблиці до визначення дерев. рослини по листях, 40 ст.	5—
13. Лек. Лисянський. Фізика ч. I. (механіка), 198 ст.	26:50
15. Проф. Шовгенів. Аналітична геометрія, 190 ст.	22:50
16. Проф. Іваницький. Курс лісівництва ч. I., 60 ст.	7—
18. Проф. Шереметинський. Скотарство ч. I., 156 ст.	20—
22. Доц. Чернявський. Мінеральогія (систематика) (друк.)	—
25. Дсц. Грабина. Геодезія. (Вступ) 35 ст.	8—
26. Проф. Мицюк. Історія політич. економії 254 ст.	33:60
28. Проф. Іваницький. Лісівництво ч. II., 75 ст.	11—
29. Лек. Іваненко. Тригонометрія, 420 ст.	32:30
31. Лек. Русова. Підручник французької мови, 360 ст.	24:40
33. Проф. Іваницький. Таблиці до визнач. дерев. пород. 15 ст.	2:90
37. Доц. Комарецький. Аналітична хемія ч. II., 286 ст.	21:30
38. Лек. Лисянський. Фізика ч. II., 120 ст.	24:25
39. Лек. Вілінський. Нарисна геометрія, 288 ст.	25:10
40. Др. Левицький. Теорія українського письменства, 61 ст.	7—
41. Доц. Грабина. Геодезія ч. I., 460 ст.	54:50
42. Лек. Коваленко. Курс диференц. рихунку, 239 ст.	17:10
43. Доц. Тимошенко. Вчення про світовий ринок (друк.)	—
44. Доц. Мартос. Теорія кооперації (друкується)	—
45. Доц. Гольдельман. Економіка й політика промисловости (друкується)	—
47. Доц. Фролов. Хемічна технологія продуктів с.-г.	—
49. Термінологічний словник (друкується)	—
50. Доц. Фролов. Хемічна технологія води, 320 ст.	23—
51. Королів-Старий. Повстання органічного життя на землі, 100 ст.	6—
52. Проф. Щербина. Земська статистика (друкується)	—
53. І. В. Таблиці до визначення насіння і сходів, 13 ст.	2—
54. Проф. Старосольський. Держава і політичне право (друк.)	—
55. Лек. Лисянський. Фізика ч. III. (тепло), 104 ст.	—
56. Проф. Шовгенів. Гідравліка (друкується)	—
57. Проф. Шадлун. Мінеральогія, 200 ст.	14:40
58. С. Романовський. Repetitorium до інтегрального рахування	12:70
59. Проф. Іваницький. Лісівництво ч. III., 400 ст.	28—
61. Проф. Мицюк. Історія політичної економії ч. II.	—
62. Лек. Лисянський. Термодінаміка, 133 ст.	—
64. І. Білий. Гидростатика. — Задачи.	—
65. Збірник нот українських пісень, 48 ст.	15—

Книгарня Видавництва Č. S. R., m. Poděbrady,
Hotel „U krále Jiřího“ č. 42.